

Pappa i fengsel: andre evalueringsrapport

**Gunnar Vold Hansen
Petter A. Arvesen
Trude Tonholm**

**Høgskolen i Østfold
Oppdragsrapport 2013:18**

Online-versjon (pdf)

Utgivelsessted: Halden

Det må ikke kopieres fra rapporten i strid med åndsverkloven og fotografiloven eller i strid med avtaler om kopiering inngått med KOPINOR, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk.

Høgskolen i Østfold har en godkjenningsordning for publikasjoner som skal gis ut i Høgskolens Rapport- og Arbeidsrapportserier.

Høgskolen i Østfold. Oppdragsrapport 2013:18

© Forfatterne/Høgskolen i Østfold

ISBN: 978-82-7825-425-7

ISSN: 1504-5331

Forord

”Pappa i fengsel” er et program som opprinnelig ble utviklet i Bastøy fengsel. Utviklingen av programmet bygger på flere målsetninger. En målsetting var at programmet skulle ta utgangspunkt i norsk virkelighet og være tilpasset de utfordringer og de mulighetene deltakerne møter der. En annen var at programmet skulle være forankret både i vitenskapelig dokumenterte teorier og i den erfaringsbaserte kunnskapen som ansatte ved Bastøy satt inne med.

Høgskolen i Østfold, avdeling for helse- og sosialfag har fulgt utviklingen av programmet ”Pappa i fengsel” mer eller mindre fra begynnelsen. Høgskolen har bistått både i utviklingen av programmet, evaluering av et pilotprogram, utforming av søknad om akkreditering og nå med en bredere evaluering. Prosjektleder for denne evalueringen, Gunnar Vold Hansen, hadde ansvar for evalueringen av pilotprogrammet, og på bakgrunn av dette bidro han i utformingen av søknaden om akkreditering.

Etter at ”Pappa i fengsel” har fått en nasjonal akkreditering som program i kriminalomsorgen, er programmet tatt i bruk andre steder enn på Bastøy. Det halvåret vi har holdt på med innsamling av data, var det bare tre fengsler som rapporterte at de skulle gjennomføre programmet. Alle tre var positive til å delta i denne evalueringen. De tre fengslene var ett åpent fengsel (Bastøy) og to lukkede høysikkerhetsfengsler (Ringerike og Halden).

En gang i tiden var fengslene ett av de mest typiske eksempler på lukkede institusjoner som ikke bare var lukket for å holde på fangene, men som også var lukkede i den forstand at det var svært vanskelig å få innsikt i hva som faktisk

skjedde i disse institusjonene. Den tiden er åpenbart over. Vi som forskere er møtt med både velvilje og åpenhet, og ansatte har tilrettelagt for intervjuene slik at disse er blitt gjennomført uten hindringer.

De innsatte som har deltatt i programmet har nesten uten forbehold stilt opp og delt en rekke av sine opplevelser og tanker med oss. Noen har satt visse krav knyttet til hvordan intervjuene kunne brukes i ettertid. Dette har vi stor respekt for. Delvis handler dette om at verken den innsatte eller pårørende skal kunne identifiseres, og delvis handler dette om trygghet for at strengt personlige opplysninger ikke videreformidles til andre, selv ikke de andre forskerne i denne forskergruppen. Vi har uten videre akseptert og respektert disse begrensningene.

Arbeidet med datasamlingen og behandling av disse er jevnt fordelt mellom de tre forskerne bak den rapporten. En stor del av analysearbeidet er gjort i fellesskap, mens prosjektlederen har hatt hovedansvaret for å slutføre analysearbeidet og føre denne rapporten i pennen.

Vi takker derfor alle de som har stilt opp for oss og gjort denne evalueringen mulig. Vi takker også Justis og beredskapsdepartementet som har delfinansiert undersøkelsen.

Fredrikstad november 2013

Gunnar Vold Hansen
Prosjektleder

Petter A Arvesen

Trude Tonholm

Innholdsliste

Forord.....	1
Sammendrag.....	7
Individ.....	7
Nettverk.....	8
Organisasjon og samfunn.....	9
Pedagogisk modell.....	11
Innledning.....	13
Sammendrag av evalueringen fra 2005.....	15
Beskrivelse av programmet.....	19
Programmets overordnede mål.....	19
Kunnskapsmål.....	19
Ferdighetsmål.....	20
Holdningsmål.....	20
Innhold.....	20
Gjennomføring.....	21
Bakgrunn.....	23
Utfordringene.....	26
Barn.....	26
Andre pårørende.....	30
Løsninger.....	31
Erfaringer med pappaprogrammer.....	33
Hva kan ”Pappa i fengsel” bidra med?.....	36

Individ.....	36
Nettverk.....	38
Organisasjon og samfunn.....	39
Pedagogisk modell.....	39
Konklusjon.....	40
Datasamling og metode.....	43
Datapresentasjon.....	49
Deltakerne.....	49
Rekruttering.....	50
Programmet.....	51
Gjennomføring.....	54
Familietilknypning.....	56
Rammebetingelser.....	67
Organisatoriske rammebetingelser.....	69
Analyse.....	73
Deltakerne.....	73
Programinnholdet og gjennomføring.....	76
Roller.....	80
Nettverk og familietilknypning.....	82
Sosial kapital.....	86
Rammebetingelser.....	87
Oppsummering.....	95
Individ.....	96
Nettverk.....	97

Organisasjon og samfunn.....	98
Pedagogisk modell.....	100
Anbefalinger.....	100
Litteraturliste.....	103

Sammendrag

Kriminalomsorgen legger nå stor vekt på å tilby innsatte ulike former for programmer med sikte på å legge til rette for at innsatte etter endt soning kan fungere kriminalitetsfrie i samfunnet. Et av disse programmene er ”Pappa i fengsel”. Dette programmet er både rettet inn mot at de innsatte skal fokusere på papparollen slik at de blir mer opptatte av å være gode fedre enn kriminelle, og mot barna slik at disse i minst mulig grad blir rammet av pappas soning.

I denne rapporten evaluerer vi dette programmet. Undersøkelsen er inspirert av en metode som kalles ”Contribution Analysis”. Metoden har som mål å finne frem til om et gitt tiltak bidrar til de resultatene man forventet. Vi har derfor ønsket å finne ut om ”Pappa i fengsel” har bidratt eller fungert i tråd med de antagelsene som er basis for programmet. Tilbakemeldingene fra deltakerne er stort sett positive, men ikke entydige. Vår hovedkonklusjon er likevel at programmet fungerer slik man kan forvente. Programmet har innenfor en del sentrale områder bidratt til en positiv utvikling. Vi skal oppsummere disse her.

Individ

En stor del av deltakerne har fått relevante kunnskaper om barn og barneoppdragelse og hvordan de skal utøve en papparolle. Temaer som familiekartet, kommunikasjon og familiedagen er innholdskomponenter som er viktige og som åpenbart må opprettholdes i programmet. Erfaringene fra andre pappaprogrammer tyder på at innholdet i slike programmer likevel ikke er avgjørende for en eventuell suksess. Vi tror derfor at det kan være hensiktsmessig å gjøre programinnholdet mer fleksibelt slik at det kan tilpasses

deltakere med særskilte behov – særlig innsatte med lange dommer som har lang tid av soningen igjen.

Også deltakernes holdninger endrer seg. Vi kan ikke registrere at de innsatte har endret holdninger til kriminalitet, stort sett uttalte alle seg også før oppstart av programmet som om dette var siste gangen de hadde vært med på kriminelle aktiviteter, men det hadde vel vært mer overraskende om de hadde sagt noe annet. De holdningene vi derimot kan registrere er de samme som også andre har registrert: de blir mer opptatt av barn og hvordan familien ellers har det.

Økt selvtillit er beskrevet som positivt resultat i andre programmer. Det gjelder også for ”Pappa i fengsel”. Særlig deltakere som ikke hadde hatt god og regelmessig kontakt med barna før, beskriver for eksempel med stolthet familiedagen og hvordan de klarte å etablere kontakt med barna. De mulighetene som ligger i programmet for å utvikle deltakernes ferdigheter, styrker selvtilliten til de som ikke behersker slike utfordringer fra før.

Mens programmet gjennomføres er det tydelig at deltakerne blir mer bevisste og i større grad identifiserer seg med papparollen enn de gjorde før. Ambisjonene om at papparollen skal bli viktigere gjennom programmet realiseres derfor. Ting tyder likevel på at denne identifiseringen med papparollen, reduseres dersom deltakerne fortsatt skal sone uten at de får noe tilbud som kan opprettholde fokus på papparollen.

Nettverk

De fleste deltakerne er tydelige på at programmet styrker nettverket deres, særlig relasjoner til barn og eventuell partner. Dette er delvis et resultat av at de er blitt flinkere til å håndtere både barn og partner (for eksempel er blitt flinkere til å

kommunisere) og delvis et resultat av at forholdene for kontakt er blitt lagt bedre til rette. I hvilken grad det bygges opp noe sosial kapital på denne måten er vi usikre på. Våre data tyder på at programmet først og fremst bidrar til å styrke kvaliteten på relasjonene innad i nettverket: barna opplever møtet med pappa mer positivt enn før, mor får større forståelse for de utfordringene hun sliter med etc.

I den grad vi registrerer at sosial kapital er relevant, er når pappa benytter det sosiale nettverket han har bygget opp før soningen tok til, til å hjelpe barn og moren til å løse problemer mens han sitter inne. Programmet skaper slik sett ikke sosial kapital for pappa, men kan bidra til at pappa innser at mor og barn har behov for støtte, en støtte som i noen tilfeller blir realisert ved at pappa aktiviserer den sosiale kapitalen han hadde før soning. I praksis betyr det at han for eksempel får sin bror til å hjelpe barna og moren.

Organisasjon og samfunn

Det er en rekke forhold knyttet til organisering av kriminalomsorgen og samfunnet for øvrig som påvirker i hvilken grad programmet fungerer etter intensjonene.

Den faktoren som er mest styrende for hvordan ”Pappa i fengsel” fungerer, er hva slags fengsel tilbudet gis i og hvilke regler og muligheter dette fengselet har. Det ser ut som om skillet mellom lukkede og åpne fengsler er særlig avgjørende. Åpne fengsler er bedre tilrettelagt både for at pappa skal kunne ha kontakt med barn og familie ellers, og for at deltakerne kan ha uformell kontakt utenom samlingene med muligheter til å fortsette de diskusjonene som ble startet opp på samlingen.

Vi ser også at det er av stor betydning om deltakerne er starten eller i slutten av soningen. For det første så er det tydelig at de som er tidlig i soningen har behov for et noe annet fokus og innhold i programmet enn de som er i slutten av soningen. Programmet har sterkest fokus på hvordan papparollen skal utøves utenfor fengselet, de som er i starten av soningen har mer behov for å finne ut hvordan de skal fungere som pappa mens de er i fengselet. Vi ser også at dersom deltakerne er tidlig i soningen, så er det nødvendig at det tilrettelegges for oppfølging av programmet (for eksempel ved faste pappagrupper) slik at fokus på papparollen kan opprettholdes.

En annen faktor som også synes å påvirke programmet er kultur og holdninger i fengslene. Noen av de innsatte oppfatter særlig programlederne som medspillere som prøver å hjelpe deltakerne til å finne løsninger. I noen av fengslene beskrives de andre ansatte som passive regelforvaltere som er lite hjelpsomme med å finne konstruktive løsninger. I stedet begrenser man seg til å si nei eller ja til de søknader som deltakerne kommer med. Andre steder beskrives de ansatte som mer aktive som i samarbeid med den innsatte prøver å finne en løsning innenfor de rammene og det regelverk som finnes. Fengsler som preges av at ansatte prøver å hjelpe deltakerne til å utøve papparollen, gir deltakerne større muligheter for å identifisere seg med denne rollen.

Programmet legger også opp til at deltakerne skal få en innføring i en del av tjenestene som ytes av ordinære tjenester utenfor. Man legger i stor grad opp til at deltakeren selv skal kunne knytte kontakt med disse tjenestene. For deltakere som skal avslutte soningen er dette greit, men for de som har lengre tid igjen så er det behov for hjelp for å nyttiggjøre seg mulighetene til å få bistand fra ulike tjenester. Det er særlig mens pappa er i fengsel at familien trenger hjelp fra andre offentlige tjenester. For en del av deltakerne er en viktig del av papparollen at de hjelper til at familien får den hjelpen de har krav på mens han

er i fengsel. For denne gruppen vil god tilrettelegging for å ta kontakt med relevante tjenester, styrke deres identifisering med papparollen.

Pedagogisk modell

På mange måter ser det ut som om den pedagogiske modellen man har benyttet er mer avgjørende enn selve innholdet i programmet. En modell som legger opp til dialog mellom programledere og deltakere, og deltakere i mellom, gir deltakerne en unik mulighet til å utvikle sin egen papparolle. Deltakerne opplever en klar felles identifikasjon både med de andre deltakerne og med programlederne. Dette fellesskapet rundt papparollen bidrar til at deltakerne kan fokusere på denne rollen selv om det ellers ikke er særlige muligheter for det i fengselet. Den pedagogiske modellen er derfor et sentralt element i programmet, og bør opprettholdes.

Innledning

Dette er den andre evalueringen som vi gjør av programmet ”Pappa i fengsel”. Den første evalueringen bygget bare på resultatene av det første prøvekurset som ble gjennomført på Bastøy fengsel. I løpet av en periode fra det første kurset ble gjennomført våren 2005, til det i 2008 ble sendt en søknad om å få kurset godkjent som et program i Kriminalomsorgen ble det gjennomført flere kurs ved Bastøy fengsel. På bakgrunn av de erfaringene programlederne gjorde, ble kurset i denne perioden videreutviklet til det programmet som man søkte om å få akkreditert.

Ideen til programmet kommer opprinnelig fra Skottland, der Polmont Prison har utviklet og gjennomført et tilsvarende opplegg i flere år.

Polmont Prison er et fengsel med hovedsakelig unge lovbrøyttere. Fengselet har ca 500 innsatte. Av disse gjennomfører ca 40 programmet ”Positive Parenting” hvert år. Programmet har ikke, så vidt vi har kunnet bringe på rene, blitt formelt evaluert. Fengselets ansatte mener likevel at programmet har hatt svært god innvirkning på de som har gjennomført det og uformelle tilbakemeldinger både fra deltakere og instruktører har vært positive. I tillegg har fengselet vunnet en pris for dette opplegget.

Selv om det ikke har vært noen evaluering av ”Positive Parenting”, så har de sentrale myndighetene i Storbritannia gjennomført inspeksjon ved fengselet både i 2003 og i 2004. Programmet har i den forbindelse fått beskrivelsen godkjent (approved). Rapportene fra disse inspeksjonene viser at fengselet har et omfattende opplærings- og veiledningstilbud, der Positive Parenting bare er et av flere tilbud med sikte på å bygge opp de innsattes sosiale kompetanse.

Kurstilbudet ble nedlagt i 2007, fordi ressursene ble overført til et Voldsforebyggende program.

I Norge er "Pappa i fengsel" en del av den strategien som Justisdepartementet skisserte i St.meld. 37 (2007-2008) om å utvikle en kunnskapsbasert kriminalpolitikk som skal ha en rehabiliterende funksjon. Denne rapporten har derfor som mål å styrke kunnskapsgrunnet for videre utvikling av programmet "Pappa i fengsel"

Sammendrag av evalueringen fra 2005

I denne rapporten ser jeg nærmere på kurset "Pappa i fengsel" som er utviklet og gjennomført i Bastøy fengsel.

Idéen til kurset er hentet fra Skottland, men kurset har fått en lokal utforming ved Bastøy. I denne prosessen har man tilpasset kurset til ulike hensyn og ideologier. Blant annet har man tatt utgangspunkt i at de innsatte selv representerer viktig kompetanse. Det betyr at både utforming og gjennomføring av kurset er blitt påvirket av deltakerne selv. Målsettingen med kurset er derfor blitt noe utydelig og gjør at det blir vanskelig å evaluere kurset i forhold til gitte målsettinger.

Den overordnede målsettingen i fengselsvesenet er å redusere gjentakelse av kriminelle handlinger. Diverse forfattere, (for eksempel Friestad, 2005) konkluderer med at gjentakelse av kriminelle handlinger er uegnet effektmål. Også denne undersøkelsen viser det.

Min konklusjon er derfor at selv om det er tvilsomt om man kan dokumentere at dette kurset isolert sett har hatt noen virkning på deltakernes fremtidige forhold til kriminaliteten, så er det likevel grunnlag for å si at kurset har vært en suksess.

Kurset synes å ha hatt virkninger på flere plan.

Først og fremst har kurset bidratt til å bevisstgjøre deltakerne. De har fått en forståelse for hvordan deres kriminelle handlinger har rammet familien som gjør at de både føler mer ansvar, kommuniserer bedre -

særlig med ektefelle/samboer, og blir mer motivert til å få orden på livet sitt.

Kurset har også bidratt til at deltakernes tro på egne ressurser er styrket, både individuelt og som gruppe. Den opplevelsen av fellesskap og evne til å hjelpe hverandre som kurset har bidratt til, har en kjerne i seg til å utvikle deltakernes sosiale kapital. Deltakerne har også lært at det å vise svakhet kan være en styrke. De har alle måttet fokusere på ”myke temaer” som barn og familieliv, men i fellesskap har de kunnet utvikle nye strategier for å møte utfordringene i forhold til disse temaene.

Bastøy fengsel har også gjennom kurset legitimert barn og familie som tema i fengsel. Dette er det temaet som best motiverer innsatte til å holde seg borte fra kriminell aktivitet i fremtiden. Kurset har også vist at innsatte og ansatte kan samarbeide. Dette har skapt grunnlag for bedre tillit og respekt mellom innsatte og ansatte.

Årsakene til at dette kurset kan karakteriseres som en suksess er flere. I denne rapporten trekker jeg frem tre; kursets pedagogiske modell, gruppesammensetningen og kursets tema.

En dialogbasert pedagogisk modell, bygger på at kursdeltakerne selv representerer en viktig og relevant ressurs i kurset. Programlederne har i denne sammenhengen møtt deltakerne med en åpenhet og respekt som innsatte ikke er vant til å oppleve. Kurset har derfor skapt en arena der innsatte og ansatte har kunnet møtes mer likeverdige enn på de fleste andre arenaer i et fengsel. For de innsatte handler dette både om respekt og om å bli sett som mennesker og ressurspersoner.

Kursdeltakerne representerer ulike bakgrunner og ulike personligheter. Til sammen har dette gitt en gruppe der alle har hatt noe å gi og alle har hatt noe å få. Hva hver enkelt sitter igjen med etter kurset er forskjellig, men gjennom mine intervjuer med dem ser jeg tydelig at alle har fått noe ut av kurset. En viktig suksessfaktor synes å være nettopp at deltakerne har vært så ulike, men likevel har klart å fungere som et fellesskap. På denne måten har de vært hverandres ressurser.

Slik kurset er bygget opp så har også programlederne vært en del av kursgruppen. Nettopp det at programlederne har blitt oppfattet som "en av gutta" (sitat fra en av deltakerne), viser at de har klart å møte de innsatte på den måten som den pedagogiske modellen forutsetter. At man på denne måten har skapt er fellesskap mellom innsatte og ansatte, har vært viktig for kursets suksess.

Den kanskje viktigste faktoren til at dette kurset har vært så viktig, er det temaet som ble tatt opp. Utgangspunktet var barn av innsatte, i praksis mener jeg at kurset har blitt utvidet til å handle om familie og familierelasjoner. Likevel tror jeg at det har vært riktig å avgrense deltakergruppen til familiefedre. Fengselsamfunnet preges av menn og av en klassisk mannsrolle tenkning. I denne sammenhengen er det liten plass til temaer som barn og familie. Likevel viser forskning (Magaletta et Herbst 2001) at nettopp fokus på disse temaene skaper den beste motivasjonen hos de innsatte for å gjøre noe med sin kriminalitet. Den kanskje viktigste grunnen til at jeg karakteriserer kurset som vellykket, er at dette kurset har legitimert disse temaene som diskusjonstema blant de innsatte.

Beskrivelse av programmet

Programmets overordnede mål

”Pappa i fengsel” er et program som først og fremst skal bidra til at innsatte får nye perspektiver på sin egen kriminalitet og hva kriminaliteten betyr for deres barn og familie for øvrig. Programmet skal på denne måten motivere de innsatte til selv å ta ansvar for leve et liv i tråd med samfunnets regler.

Gjennom deltakelse i programmet skal den innsatte videre styrke sine kunnskaper, ferdigheter og holdninger på en slik måte at de blir bedre i stand til å ivareta sin farsrolle i tråd med de forventninger barna, familien ellers og samfunnet forøvrig har til en slik rolle. Programmet skal også bidra til at belastningen ved straff ikke blir større enn nødvendig for barn av innsatte og andre deler av familien.

Kunnskapsmål

- Gjennom deltakelse i programmet skal den innsatte få kunnskaper om:
- Barns normalutvikling og hvilken betydning foreldre og foreldres atferd har for barna – både rent generelt og i spesielle sammenhenger som f.eks. ved foreldres rusbruk.
- Hva slags risiko barn utsettes for, bl.a. ulykker og hvordan slik risiko kan reduseres.
- Kommunikasjon og kommunikasjonsprosesser.
- Innsikt i hvilket hjelpeapparat samfunnet har etablert for barn og hvordan man kan samarbeide med dette.

Ferdighetsmål

Gjennom deltakelse i programmet skal den innsatte styrke sine ferdigheter i å:

- Kommunisere med barna og andre slik at de blir bedre både på å fremme sitt budskap og på å forstå andre.
- Tolke og forstå sine egne følelser, bl.a. med sikte på å mestre følelser som sinne på en bedre måte.
- Planlegge og å gjennomføre fellesaktiviteter for barn og voksne.

Holdningsmål

Gjennom deltakelse i programmet skal den innsatte få en positiv utvikling i sine holdninger ved å:

- Ta mer ansvar for at vedkommendes handlinger har betydning for andre og at de valgene som gjøres også får betydning for familien.
- Se på eksternt hjelpeapparat, f.eks. barnevern og helsestasjoner, som aktuelle samarbeidspartnere i arbeidet med å finne gode løsninger for barn og familien ellers.
- Se kriminalomsorgen som en viktig medspiller i arbeidet med å ta ansvar for barn og familie og i å tilrettelegge for en kriminalitetsfri tilværelse.

Innhold

For å kunne ivareta de omfattende målene med programmet, er programmet bygd opp av følgende innholdselementer:

- Nettverkskart, familie og familiens situasjon
- Kommunikasjon
- Utviklingsteori – barns utvikling
- Rolleteori – roller og rollemodeller

- Følelser – hvordan forholde seg til følelser – mestring
- Utfordringer og problemløsning
- Barns helse – forebygging og behandling
- Barns rettigheter – foreldres ansvar
- Offentlig tjenestetilbud – hvem kan man samarbeide med

Gjennomføring

Programmet gjennomføres ved i alt 16 samlinger. Disse samlingene gjennomføres over 4 uker med 4 samlinger pr. uke. Intensjonen er at deltakerne på denne måten skal holde et klart fokus på de temaene som presenteres i programmet. Ved at programmet blir så konsentrert over forholdsvis kort tid, så vil programmet være en sentral del av deltakernes aktiviteter i løpet av programperioden – det er ikke bare det som skjer i selve programsamlingene som er viktig. Det er også viktig at deltakerne har anledning til å jobbe med temaene utenfor samlingene. Deltakerne oppfordres derfor til å diskutere de temaene som blir tatt opp også utenom samlingene. I tillegg får deltakerne konkrete arbeidsoppgaver som skal løses i løpet av perioden programmet går over. Dette skal bidra til at programmet ikke blir en aktivitet som kommer på siden av det daglige livet i fengselet ellers, men at det blir den sentrale aktiviteten i løpet av denne perioden. Deltakerne bør derfor i størst mulig grad fritas for andre forpliktelser i denne perioden.

Bakgrunn

Fengselsstraff er en reaksjonsform som har en rekke begrunnelser. Vi kan nevne fire. Den ene er at straff skal være en måte å sikre samfunnet mot personer som kan være farlige eller på andre måter setter liv og eiendom i fare. Den andre er at straff skal ha en allmennpreventiv virkning, ved at den skal skremme folk fra å foreta kriminelle handlinger. Mange oppfatter også fengselsstraff som en form for hevn, en reaksjon som medfører at den kriminelle på en eller annen måte må lide for det vedkommende har gjort. Den siste begrunnelsen vi skal trekke frem her er at fengselsstraff også skal bidra til redusert kriminalitet, blant annet ved at fengselsstraffen skal ha en oppdragende og rehabiliterende virkning.

Fengselsstraff er på denne måten en reaksjonsform som først og fremst er rettet mot kriminelle eller potensielt kriminelle personer.

Likevel rammer ikke fengselsstraff bare den kriminelle. Fengselsstraff rammer også pårørende. De siste årene er det blitt økt fokus på hvordan fengselsstraff påvirker for eksempel familien til de innsatte. Da regjeringen la frem St.meld. nr. 27 (1997-98) «Om kriminalomsorgen» var det tilnærmet ikke noen referanser til pårørende og deres situasjon. Ti år etter ble St.meld nr. 37 (2007-08) «Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn» lagt frem. Her var fokus på pårørende helt annerledes og man understreket behovet for å ivareta pårørende underveis i soningen.

Det betyr ikke at kunnskapen om at straff påvirker andre enn den innsatte er ny. Allerede i 1983 konkluderte en undersøkelse med at problemer med inntekt, arbeid og ansvar for barna skapte store problemer for ektefellen – i praksis

barnas mor – som ikke var fengslet. (Ferraro, Johnson, Jorgensen et Bolton 1983). Begrepet «forgotten victims», eller som det siden ble hetende på norsk «skjulte straffede» om barn av innsatte, ble tatt i bruk i samme år (Matthews 1983). At også den innsatte forsto at vedkommende hadde en rolle som far og ektemann å forholde seg til etter soningen viste en spørreundersøkelse fra 1989. Denne undersøkelsen viste at selv om de var innsatte, så opplevde fedrene seg som aktive fedre i fremtiden, og at de ønsket å forbedre sin kompetanse om far, gjerne ved deltakelse i pappa-programmer (Hairston 1989).

Som vi har vært inne på er intensjonene med fengselsstraff flere. Det daglige arbeidet i fengselet preges likevel av at kriminalomsorgen skal ivareta to hovedoppgaver, rehabilitering og sikkerhetsarbeid (Hansen 2006). I en del sammenhenger vil disse to hovedoppgaver komme i motstrid og man må velge hva som skal prioriteres, sikkerhetsarbeidet eller rehabiliteringsarbeidet. Hvor stor vekt som legges på hver av disse oppgavene varierer fra land til land. Det er derfor ikke gitt at all internasjonal forskning er like relevant for norsk kriminalomsorg. Vi legger dessuten til grunn at hvordan straff virker er kontekstavhengig. En del av den forskningen som ser på hvordan fengselsstraff påvirker den innsatte og pårørende, tar utgangspunkt i Brofenbrenners inndeling av samfunnet i mikro, meso og makrosystem (Poehlmann et al 2010). En annen inndeling er å snakke om individ-, organisasjon- og samfunnsnivå (San-Martin Rodiriguez et al 2005). Tar vi utgangspunkt i denne siste inndelingen så kan vi peke på at det norske samfunnet har en del viktige kjennetegn som skiller det fra andre land. For det første er Norge en velferdsstat av skandinavisk modell (Esping-Andersen, 1990). Det betyr at vi generelt sett har bedre økonomiske sikkerhetsnett for dem som ikke får tilstrekkelig inntekt. Den skandinaviske velferdsmodellen innebærer at samfunnet legger stor vekt på at det er fellesskapets ansvar å sørge for at alle innbyggerne får økonomisk og sosial støtte til å delta i samfunnet på lik linje med de fleste andre. Det betyr trolig at

samfunnet føler en sterkere forpliktelse til å imøtekomme behovene som både innsatte og pårørende har, enn i en rekke andre land. Samtidig betyr det at mange bor i små og gjennomsluktige miljøer, kombinert med en svært lav andel av befolkningen som må sone i fengsel, at pårørende til innsatte lettere kan bli stigmatisert i sitt lokalsamfunn.

Det kan heller ikke være tvil om at også på det organisatoriske nivået – det vil si fengslene – så skiller vi oss ut fra mange andre land. Selv om vi mener å kunne registrere at i konflikt mellom sikkerhetsarbeid og rehabilitering, er det sikkerhetsarbeidet som prioriteres (Hansen 2006), så kan det være liten tvil om at rehabiliteringsarbeidet i norske fengsler har en vesentlig mer sentral plass i norsk kriminalpolitikk enn i de fleste andre land. I tillegg er fysisk utforming av fengslene, organisering av dem, ansattes holdninger og de aktivitetene det tilrettelegges for i fengslene, sentrale rammebetingelser på organisatorisk nivå.

Faktorer på samfunns- og organisasjons nivå setter derfor rammer for det som skjer på individnivå. I hvilken grad en innsatt påvirkes til å endre kriminell atferd, og/eller atferd overfor pårørende er derfor ikke ensidig avhengig av hvilke aktiviteter man deltar i, men også av hvilken sammenheng disse aktivitetene skjer i. Vårt utgangspunkt er derfor at det ikke er gitt at et program som «Pappa i fengsel» fungerer på samme måte i et åpent som i et lukket fengsel. Det er heller ingen selvfølgelighet at tiltak eller programmer som er utprøvd i et amerikansk fengsel, vil fungere på samme måte i Norge. Det betyr ikke at vi mener at internasjonale erfaringer er uinteressante – heller tvert imot. Poenget er at vi legger til grunn at alle slike erfaringer er kontekstavhengige og at det derfor ofte er viktig å se litt bak de resultatene som presenteres.

Utfordringene

Barn

Barn har gjerne ulike reaksjoner på at pappa kommer i fengsel. Noen opplever det som en lettelse at pappa blir fengslet. Dette skjer gjerne i familier preget av mye rus og vold (Poehlmann et al 2010). I tillegg vet vi at noen barn også synes det er ok at pappa er i fengsel for da vet de hvor han er og de trenger ikke være redd for han på samme måte som de er det hvis han forsvinner mens han er ute (Grambo 2000).

For de fleste barna er det å få far eller mor i fengsel likevel en traumatisk opplevelse (Egge 2004, Boswell 2002). Noen barn har opplevd at politiet har foretatt arrestasjon og husundersøkelser i barnas påsyn. Slike opplevelser kan sitte i hos barna lenge. Likevel synes det største problemet for barna å være atskillelsen. Mange foreldre informerer barna lite om det som skjer og dette er en kilde til usikkerhet hos barna. En del barn opplever det som problematisk at noe skjer som de ikke forstår. Fortielse kan i slike situasjoner være et problem og noen barn blir redde for at det er deres skyld at pappa er fraværende.

Dessverre er det ikke bare forholdet til pappa som sitter i fengsel som påvirkes av et fengselsopphold. Fengselsoppholdet påvirker også barnas forhold til sin egen omverden. I noen tilfeller rapporterer barn som har foreldre i fengsel og som er åpne om dette, om positive reaksjoner fra f.eks. skolen, både lærere og medelever (Egge 2004, Boswell 2002). Det er også eksempler på at barn som har møtt andre barn av innsatte har hatt gode erfaringer med å diskutere sine opplevelser med andre i samme situasjon som dem. Likevel er det fra utlandet en rekke eksempler på at barn av innsatte rapporterer at verken skole eller venner har tilstrekkelig innsikt og forståelse for hvordan det oppleves å ha en far i fengsel (Poehlmann et al 2010).

Vi vet at barn av innsatte har vesentlig dårligere levekår enn andre barn. Vi vet at de preges av en høyere forekomst av både sosiale og psykiske problemer. I en undersøkelse gjennomført av Foreningen for fangers pårørende rapporterte to tredeler av barna at de var triste og lei seg. 16% av barna sa de var plaget av angst som følge av at pappa var i fengsel (Hamsund et Sandvik 2010). De utsettes for mer mobbing enn andre barn og de vokser opp i hjem med dårligere økonomi enn andre. Alle disse faktorene er forhold som er risikofaktorer i forhold til fremtidig kriminell atferd. (Egge 2004 Hedin 2000 Skardhamar 2002, Friestad et Skog Hansen 2002, Murray et Farrington 2005, Boswell 2002).

Vi ser også at barn med pappa i fengsel har større lærevansker enn andre barn og vi ser at de har større sjanser for å utvikle atferdsproblemer og egen kriminalitet (Boswell 2002, Farrington 2005). I Norge viser det seg at 24 % av de innsatte har hatt en far som har vært i fengsel (Friestad et Skog Hansen, 2002).

Mange forskere legger til grunn at en forutsetning for å anerkjenne et vitenskapelig resultat er at det er dokumentert gjennom randomiserte statistiske undersøkelser. Det innebærer at man tar vekk alle de kvalitative undersøkelsene der informantene beskriver sine egne opplevelser av hvordan pappas fengselsopphold virker inn på vedkommende. En omfattende meta-analyse av hvordan pappas fengselsopphold påvirker barna, dokumenterer at det er en tydelig statistisk sammenheng mellom pappas fengselsopphold og barns atferdsproblemer, men at man ikke kan dokumentere en slik sammenheng med barnas rusproblemer, psykiske helse eller dårlige skolerresultater (Murray, Farrington et Sekol, 2012). At det ikke er dokumentert betyr ikke at sammenhengen ikke finnes, men bare at de undersøkelsene som foreligger ikke gir et entydig samlet bilde. Vi vil peke på at slike meta-analyser ikke forholder seg til kontekst. Blant annet finner man i en tilsvarende undersøkelse ikke

dokumentasjon på at barn i Sverige med fedre i fengsel utvikler atferdsproblemer på samme måte som i andre land (Murray, Janson et Farrington, 2007). Samtidig vet vi at man i Sverige i flere år har jobbet aktivt med gode pappaprogrammer i fengslene (Hedin 2000). En antakelse kan derfor være at gode pappaprogrammer og tilrettelegging for god kontakt mellom fedre i fengsel og barna, kan motvirke de negative konsekvensene som fedres fengselsopphold skaper andre steder.

Det er flere forhold som kan bidra til at barn blir kriminelle. Dowling et Gardner (2005) summerer opp følgende risikofaktorer:

- Manglende kontroll og oppfølging fra foreldre og andre omsorgspersoner.
- En oppdragelse preget av inkonsistente og uklare rammer.
- Fysisk avstraffelse.
- Manglende ros og andre positive tilbakemeldinger.
- Foreldre som ikke engasjerer seg i barnas oppvekst og aktiviteter.
- Dårlig familiesamhold.

Riktignok er det viktig å ha klart for seg at det er andre risikofaktorer enn foreldrene og foreldrenes oppførsel. Grunnlaget for kriminalitet kan derfor ikke skyldes bare foreldrene. Både normer og kulturen ellers i de miljøene som er sentrale for personen, dårlig utdanning og dårlig sosioøkonomisk status er også statistiske risikofaktorer i forhold til kriminalitet (Dowling et Gardner 2005).

For barn er det viktig å oppleve at de fortsatt kan ha kontakt med pappa etter at han er kommet i fengsel. Flere brev mellom barn og foreldre i fengsel bidro til redusert forekomst av depresjoner og somatiske lidelser hos barna (Dallaire, Wilson et Ciccone, 2010). God kontakt mellom far og barn gjennom soningen

får også konsekvenser for situasjonen etter løslatelse. Blant annet viser det seg at bedre kontakt (besøk og brev) bidro til økt kontakt mellom den innsatte og barna etter løslatelse (Poehlmann et al 2010). Vi ser også at barn som har kontakt med den innsatte faren rapporterer mindre grad av fremmedgjorthet overfor pappa når han blir løslatt. (Shlafer et Poehlmann 2010)

De fleste barn er også positive til å besøke pappa i fengsel, men det er også eksempler på at slike besøk har vært en dårlig opplevelse for barna. Dallaire, Wilson et Ciccone, (2010) finner for eksempel at en del av barna reagerte negativt på kontakt med den innsatte. Dette kan skyldes at de føler seg sviktet, at de eller andre nære pårørende har vært utsatt for vold fra pappa tidligere, eller at de har dårlige opplevelser med besøksforholdene. De dårlige opplevelsene er ikke et resultat av møtet med pappa, men derimot med at rammebetingelsen og situasjonen knyttet til dette møtet ivaretar dårlig de behovene som barna har (Egge 2004, Grambo 2000). I fengsler med høyt sikkerhetsnivå der man har strenge rammer for hvordan kontakten skal foregå, kan dette skape vansker og bidra til at barna heller får forsterket sine bekymringer enn redusert dem (Grambo 2000).

Barna er normalt lei seg for at pappa er i fengsel og opplever atskillelsen om et stort problem. Mange barn synes at det er positivt at kontakten med pappa opprettholdes og selv om de nok er opptatt av den direkte kontakten med pappa, er det også positivt med andre typer kontakt. Selv om sikkerhetsbehovet i fengslene er slik at det er begrenset hva slags teknologiske hjelpemidler de innsatte kan bruke, så er det fra barnas synspunkt viktig å tilrettelegge for at pappa kan opprettholde kontakten (Boswell 2002). Vanlige brev og postkort er selvfølgelig en måte å løse en slik utfordring på. Hvis dette kan kombineres med foto, så er det enda bedre for barna. Telefonsamtaler er en mulighet som skaper grunnlag for direkte kommunikasjon og som derfor gir barna mye. Dersom

fengslene kan tilrettelegge for at pappa, innenfor gjeldende sikkerhetsbestemmelser, kan nyttiggjøre seg teknologiske muligheter som MMS, video-opptak og kommunikasjon via nettverk, er det i den nye teknologien store muligheter for å styrke kontakten mellom pappa og barna.

Fra tidligere undersøkelser (Egge 2004, Boswell 2002, Hedin 2000) vet vi at et av de største problemene til barna var redsel og utrygghet for hvordan pappa hadde det i fengsel. Barneombudet konkluderer derfor med at det er viktig at kontaktene mellom far og barn gjennomføres på en positiv måte for barna (Barneombudet 2010).

Andre pårørende

Kunnskap om hvordan soningen påvirker familien til den innsatte er av avgjørende betydning av minst to grunner. Den ene er at et familiemedlem i fengsel påvirker familien på en rekke måter, helsemessig, økonomisk og sosialt. Den andre er at familien på mange måter er den institusjonen som får det største ansvaret for oppfølgingen av den innsatte etter soningen (Dyer, Pleck et McBride 2012).

Det er derfor en utfordring at mange familier får redusert sine ressurser som følge av soningen. Mange familier til innsatte var i en økonomisk utsatt situasjon før soning – i løpet av soningen ble den økonomiske situasjonen i tillegg forverret (Arditti, Lambert-Shute et Joest 2003, Bramann 2003). Fra Norge rapporterer 87 % av ektefellene til innsatte at de har fått dårligere økonomi etter at pappa har påbegynt soningen (Hamsund et Sandvik, 2010). I tillegg opplever ektefelle/familie økt stress og belastninger (Bramann 2003). Det samme rapporterer Carlson et Cervera (1992). De beskriver at ektefellen

opplever at soningen er stressende og at de viktigste stressfaktorene er økonomi, forholdet til barna og å være alenemor.

Bramann (2003) peker også på at mange familier sliter sosialt som følge av pappas fengselsopphold. Undersøkelsen som Foreningen for fangers pårørende foretok viser det samme. Der rapporterer nesten halvparten av de pårørende at de opplever sosial fordømmelse. 58% rapporterer at de isolerer seg fra sosial deltakelse og 43% holder soningen hemmelig for andre (Hamsund et Sandvik, 2010). I tillegg gir både ektefeller og barn tilbakemeldinger om at helsen er redusert både i form av psykiske plager, søvnproblemer og vektendringer.

Barns møte med pappa i fengsel er en situasjon som kan være full av motstridende følelser for barnet. For mor kan det derfor være en utfordring å håndtere barna før og etter besøk hos den innsatte (Poehlmann, Schlafer et Maes, 2006). Dette er en type belastning som kommer i tillegg til at det også for mor kan være motstridende følelser knyttet til det å besøke sin ektefelle i fengsel.

Familier – både ektefeller og barn som har en pappa i fengsel kommer ofte i en situasjon der de har særskilte behov. Mange av dem opplever at andre offentlige instanser, skoler, sosialkontor etc har liten forståelse for den situasjonen pårørende er i og hvilken hjelp de trenger (Poehlmann et al 2010). Det betyr at i tillegg til de faktiske problemene som soningen medfører for familien, så får man en tilleggsbelastning ved at det er vanskelig å få den hjelpen man trenger og har rett på.

Løsninger

Det har i vår kultursfære i noen ti-år vært en utvikling med ulike former for opplæring av blivende foreldre; med svangerskapskurs,

foreldreopplæringsprogrammer og samlivskurs. Flere og flere land har nå sett behovet for å tilby slik opplæring også innen kriminalomsorgen. Eksempelvis så tilbød mer enn 60 % av alle fengsler i Storbritannia en eller annen form for foreldrekurs i 2005 (Dowling et Gardner 2005). Noen av disse programmene har en omfattende utbredelse til mange land.

Ett av de mest omfattende generelle foreldrekurset, er det såkalte "Tripple P model". Dette er et program som inneholder en rekke tiltak både i form av opplæring og i form av ulike intervensjoner som støttekontakter, sosialhjelp osv. tilpasset hver enkelt families behov (Sanders 2008). At foreldreprogrammer utenfor kriminalomsorgen har effekt er det klar dokumentasjon på. Barn som har foreldre som har gjennomgått foreldrekurs, er mindre utsatt for overgrep og har mindre forekomst av psykiske lidelser, rusproblemer, kriminalitet, risikofylt sex og læringsvansker (Sandler et al, 2011). I hvilken grad denne dokumentasjonen på at generelle foreldrekurs har positive virkninger er overførbart til kriminalomsorgen, er usikkert. I Norge har likevel flere fengsler gitt tilbud om et generelt foreldreveiledningsprogram - International Child Development Programme (ICDP). Dette tilbudet ble initiert av Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet og ble gjennomført i perioden 2007-2010 (Sherr et al 2011). Evalueringen av dette programmet viste at deltakerne ga gode tilbakemeldinger på programmet.

Til tross for positive erfaringer med generelle foreldreprogrammer tilbudt i kriminalomsorgen har flere land satt i gang arbeid med å utvikle pappaprogrammet spesielt tilpasset foreldre som soner fengselsstraff. "Pappa i fengsel" er et slikt program og bygget derfor i utgangspunktet for en stor del på erfaringer fra andre land. Det begynner dessuten å bli vanlig å etablere egen «pappagrupper» i kriminalomsorgen. De fleste fengsler jobber også aktivt for å tilrettelegge for gode besøksmuligheter i fengselene.

Erfaringer med pappaprogrammer

Det er som nevnt, etter hvert kommet en del erfaringer med pappaprogrammer i andre land. Vi skal derfor se nærmere på en del av den nasjonale og internasjonale faglitteraturen som har fokusert på innsatte og forholdet til nærmeste familie.

Det finnes i dag en rekke tilbud til innsatte med barn. Noen av disse tilbudene handler ensidig om å legge til rette for kontakt mellom far og barn, andre har et litt videre perspektiv. Pappaprogrammer er en type av tilbud. Internasjonalt kjenner vi dessuten til at det tilbys ulike former for besøkslokaler der foreldre kan bo sammen med barna med eller uten veiledning fra kvalifisert personell, ulike former for aktiviteter der foreldre kan lære seg til å bygge opp gode relasjoner til barna, generell foreldreveiledning og oppfølgingstilbud etter endt soning (Loper et Tuerk, 2007).

Pappa-programmer er heller ikke et entydig begrep. Noen programmer er bare rettet mot den innsatte, andre sørger for å inkludere barna direkte i programmet. Noen programmer utnytter ulike teknologiske løsninger for å styrke kontakten mellom den innsatte og barna, eksempler på dette kan være bruk av videoer eller lydfiler der pappa leser for barna, Noen programmer sørger for samlinger med barna i fengselet, andre har samlinger utenfor fengselet (Hoffmann et al, 2010).

Pappa-kurs i fengsel bidrar til positive resultater på flere måter (Halsey et al 2002). Delvis har de betydning for fedrene og delvis har de betydning for barna. For fedrene er det to typer av resultater. Først har slike programmer en virkning på faren mens vedkommende soner, dernest registreres det også virkning etter at

soningen er avsluttet. Virkningene for foreldrene kan oppsummeres i følgende hovedpunkter (Loper et Tuerk 2007, Halsey et al 2002):

- De bidrar til økt selvspekt ved at fedrene opplever at de kan gjennomføre programmet og at de faktisk etterpå føler at de har utviklet seg.
- Deltakerne i programmene utvikler sine holdninger overfor farsrollen, slik at de blir mer bevisste på hvordan de kan bidra positivt overfor barns utvikling.
- De tilpasser seg fengselsoppholdet bedre, blant annet ved at de får bedre kontakt med de ansatte og mer fokus på «myke verdier». Noen undersøkelser tyder på at den generelle helsesituasjonen også blir bedre og at deltakere i slike programmer blant annet har mindre behov for psykisk behandling mens de soner.
- De bidrar til motivasjon for deltakelse i annen opplæring ved at de positive erfaringene de har med kurset skaper interesse for å lære mer.

Også evalueringen av det generelle foreldreprogrammet (ICDP-programmet) i norske fengsler peker på tilsvarende resultater og konklusjonen er at programmet har positive følger for de innsattes følelsesmessige engasjement og hvordan de forholder seg til barna. I tillegg skapte det en positiv effekt på fengselsmiljøet ved at de innsatte både fikk bedre kontakt med barna og en arena for å snakke om barn og foreldreskap (Sherr et al, 2011).

Konsekvensen av slike kurs er trolig en reduksjon i den kriminelle aktiviteten. Ryden-Lodi et al (2005) peker på flere faktorer som det er klar dokumentasjon på at bidrar til redusert kriminell aktivitet. Her skal vi trekke frem en del sentrale elementer i så måte (Magaletta et Herbst 2001):

- Sterke familieband er sannsynligvis den sterkeste katalysatoren for å oppnå suksess i tilbakeføring fra fengsel til samfunnet for øvrig. Sentrale elementer her er at den innsatte og familien har god kontakt og gode kommunikative ferdigheter.
- Sentrale problemer etter endt soning, som arbeid, bolig og økonomi var lettere å løse dersom man hadde et tilfredsstillende sosialt nettverk som kunne bidra
- Sterkere fokus på ansvar for barn og familie. Slikt ansvar kan dårlig utøves så lenge man er i fengsel.

Lösel et al (2012) har gjort en omfattende longitudinell studie av fedre i fengsler og hvordan det går med dem etter at de er kommet hjem til familien.

Undersøkelsen ble gjennomført ved at man samlet inn data omtrent fire måneder før løslatelse og seks måneder etter løslatelsen. Man vurderte tilbakeføringen som positiv dersom man blant annet fant gode relasjoner mellom far og barn, og med ektefellen; gode strategier for problemløsning; færre problemer med økonomi, arbeid etc; og redusert rusbruk og kriminell aktivitet. Disse positive resultatene var i følge denne undersøkelsen forankret i en rekke faktorer blant annet følgende:

- God kvalitet på familierelasjonene
- God kommunikasjon med familien under soningen
- Omfattende kontakt med familien i løpet av soningen
- Deltakelse i familieorienterte programmer
- Sosial støtte fra familie og venner

I tillegg var det en del andre faktorer som vi ikke anser som relevante i denne sammenhengen.

I denne sammenhengen ser vi at ”Pappa i fengsel” er et program som nettopp skal bidra til at de faktorene som er trukket frem her skal styrkes gjennom soningen.

Hva kan ”Pappa i fengsel” bidra med?

På bakgrunn av denne gjennomgangen mener vi å kunne konstatere at ”Pappa i fengsel” forventes å ha virkninger på tre nivåer. Vi tok utgangspunkt i følgende tre nivåer: individ, organisasjon og samfunn (San Martin-Rodriguez et al. 2005). Vi ser nå at en mer relevant nivådeling er individ og program, nettverk, og organisasjon og samfunn. Det er derfor den inndelingen vi skal benytte her.

Individ

Først og fremst handler det om virkninger på den enkelte deltaker. Gjennom deltakelse i programmet ser man for seg at deltakerne skal utvide sine kunnskaper om barn og barneoppdragelse. Ulike programmer har forskjellig vektlegging hva slags kunnskap som formidles, men felles for de alle er at de prøver å formidle den kunnskapen som man mener er nødvendig for at deltakerne skal bli bedre i stand til å utøve rollen som pappa. Det ser ut som om særlig en form for kompetanse er spesielt viktig – kommunikasjon. Mange deltakere i ulike programmer rapporterer at de er blitt flinkere til å kommunisere med barna og ikke minst barnas mor (Loper et Turk 2007). Dette igjen synes å føre til at den innsatte blir flinkere til å etablere og vedlikeholde relasjoner til andre personer, både familie og andre. Interessant nok er det også en del deltakere som rapporterer at det å omgås barna blir mindre forbundet med stress, etter at de både har fått mer kunnskap og bedre kompetanse til å omgås med barna.

En annen virkning av pappaprogrammer er at de påvirker deltakernes holdninger. De blir både mer opptatt av å ivareta barna og andre nære familiemedlemmer, og de blir mer positive til den innsatsen som for eksempel barnas mor gjør, mens de selv soner. Noen rapporterer også at de innsatte blir mer positive, eller i alle fall mindre negative, til selve fengselssamfunnet og at de dermed tilpasser seg soningen bedre.

En del av de programmene som er gjennomført mener også at de kan registrerer økt selvtillit blant deltakerne (Halsey et al, 2002). Særlig programmer der deltakerne selv har ansvar for å produsere et bestemt resultat, ser det ut som om erfaringen med å klare en slik oppgave, bidrar til økt selvtillit. Denne selvtilliten medfører i neste omgang til økt motivasjon for å delta i andre programmer eller opplæringstiltak.

Samtidig er det også et mål at denne kunnskapen skal gjøre dem bevisst på at det er en konflikt mellom rollen som pappa og rollen som kriminell. Denne bevisstheten skal i prinsippet bidra til at deltakerne velger papparollen fremfor en rolle som kriminell. Roller defineres av et sett forventninger og normer (Garsjø 1997). De forventningene og normene som knyttes til papparollen formidles gjerne gjennom at man observerer andre som spiller rollen, vanligvis ens egen far (Repstad 1997). En del av de som blir kriminelle har hatt dårlige oppvekstvilkår (Friestad et Skog Hansen, 2002, Skardhamar 2002). Det innebærer at de i mange tilfeller har manglet en god rollemodell for papparollen og at de derfor trenger kunnskap om hvordan de skal utøve den og ikke minst at de skal bli bevisste at de forventningene og normene som knytter seg til papparollen ikke kan realiseres samtidig som man fyller rollen som kriminell.

Nettverk

Det andre nivået kjennetegnes av nettverk. Ved at deltakerne kvalifiserer seg og motiveres til bedre kontakt med barna og familien ellers, så reaktiveres eller styrkes nettverket i første omgang med nærmeste familie. Styrket nettverk med nærmeste familien har to sider. På den ene siden så bidrar god kontakt med familien at den innsatte kan få oppfølging mens vedkommende er i fengsel. Dette gjelder igjen på to plan: de kan ha kontakt med mennesker som betyr noe for dem, og de kan nyttiggjøre seg kontakten med familien til å få kontakt med andre som er viktige for dem, for eksempel arbeidsgivere eller andre som det er ønskelig å ha kontakt med etter endt soning. På den andre siden betyr kontakt med familien at barn og partner kan få en oppfølging fra pappa, både mens vedkommende er i fengsel og ikke minst etter endt soning. (Loper et Turk 2007, Wolfe et Drain 2004). En hypotese er at mer omfattende og mer kvalifisert kontakt mellom pappa og barn bidrar til å redusere barnas problemer.

En rekke forfattere trekker inn begrepet sosial kapital for å beskrive det som skjer med de deltakernes nettverk. Sosial kapital er et begrep som, slik det gjelder for mange populære samfunnsfaglige begreper, har en rekke ulike definisjoner. Med utgangspunkt i de mest sentrale teoretikerne (Bourdieu, Coleman og Putnam) gir Endresen et Mo (2012) følgende beskrivelse av sosial kapital: ”...gjensidig tillit og gjensidige forpliktelser innenfor nettverk som gjør det mulig for enkeltaktører og sosiale fellesskap å mobilisere ressurser og løse problemer”. ..Dette er en definisjon som vi oppfatter som konstruktiv for å beskrive den sosiale kapitalen man forventer at familienettverkene til de innsatte skal kunne bidra med.

Et viktig element i denne definisjonen er gjensidighet – alle parter bidrar og alle parter får noe igjen. Slik ulike pappaprogrammer beskrives i en del av litteraturen forventes det også en gjensidighet i forholdet mellom familie og den

innsatte. Som vi har vist foran er den ene siden i denne gjensidigheten en ressurs som bidrar til at den innsatte klarer seg bedre etter endt soning (se for eksempel Lösel et al 2012). Den andre siden handler om at særlig barna skal få tilbake en far som i større grad enn før tar ansvar for å gi dem en bedre oppvekst.

Organisasjon og samfunn

Det tredje nivået i denne sammenhengen er rammene soningen foregår i og kontakten med viktige deler av samfunnet utenfor. I norsk sammenheng knyttes kontakten med offentlige tjenester utenfor kriminalomsorgen gjerne til begrepet forvaltningssamarbeid. ”Pappa i fengsel” legger derfor opp til at deltakerne skal få innsikt i aktuelt hjelpeapparat slik at de kan finne frem til hvem som kan yte relevant hjelp, særlig i forhold til barnas utvikling. En del av rapportene vi har fra det som beskrives som vellykkete prosjekter i norsk kriminalomsorg understreker hvor viktig samarbeid med relevante offentlige tjenester utenfor kriminalomsorgen har vært for tiltakenes suksess (se for eksempel Øiestad 2005, Bergsgard et Danielsen 2012, Sahlberg 2012).

Pedagogisk modell

Det er noe uklart hva slags pedagogisk modell som benyttes i de ulike internasjonale pappaprogrammene. Pedagogisk litteratur skiller gjerne mellom to ytterpunkter for pedagogiske tilnærminger. Begrepsbruken er forskjellig fra forfatter til forfatter (se f.eks. Birkemo 1999, Ramsden 1992 og Freire 1997). En måte å beskrive disse ytterpunktene er kommunikasjonsformene. Den ene modellen bygger på dialog, mens den andre bygger på monolog. Til grunn for monologmodellen ligger tanken om at kunnskap er noe som overføres fra lærer til elev. Dialogmodellen legger derimot til grunn at kunnskap er noe som utvikles hos elevene som også selv representerer en omfattende kunnskap og

erfaring, og at kompetanse derfor utvikles i et samarbeid mellom lærer og elev, og elever i mellom.

I ordinær skole synes det i dag enighet om at det mest effektive er en viss blanding av disse pedagogiske tilnærmingene (Birkemo 1999, Pettersen 1997). Det er behov for en viss formidling av kunnskap fra lærer til elev, men det er også viktig å utnytte den kompetansen som finnes i elevgruppen.

Det ser ut som om ordinære foreldreopplæringsprogrammer som direkte overføres fra samfunnet utenfor og inn i kriminalomsorgen, slik som ICDP-programmet i stor grad bygger på en instruktørbasert formidlingsmodell. Programmer som "Family man" som er spesielt utviklet for kriminalomsorgen legger derimot mer opp til en dialog- og deltakerbasert pedagogisk modell (Halsey et al, 2002). Erfaringene fra slike programmer synes å ha vært en inspirasjon for "Pappa i fengsel" og dialog- og deltakeraktiviteter er derfor sentrale elementer i programmet. Dette handler delvis om å la deltakerne selv (hver enkelt eller som gruppe) komme frem til fornuftige løsninger, og delvis handler det om å la deltakerne selv løse en del bestemte oppgaver, blant annet å spille inn en video og planlegge en familiedag.

Konklusjon

Det finnes nå en rekke ulike modeller for å styrke kontakten mellom far og barn mens far soner i fengsel. Basis i nesten alle modellene er at kontakten bør styrkes både kvalitativt og kvantitativt. Det innebærer at de innsatte både får hjelp til å utvikle deres kompetanse og deres ferdigheter som far, og at det legges til rette for bedre og mer omfattende kontakt mellom far og barn/ektefelle.

Det er likevel ikke noen dokumentasjon på at en modell for disse pappa-programmene er bedre enn andre. De fleste undersøkelser tyder på at alle de modellene som er undersøkt har både styrker og svakheter. Det synes heller ikke å være noen form for systematikk i hva som er svakheter og styrker i de ulike programmene. En rekke forfattere (se for eksempel Meek 2007, Loper et Tuerk 2007) konkluderer derfor med at en sentral suksessfaktor for de ulike programmene er at de er fleksible og at de er tilpasset både det konkrete fengselet og til deltakernes forberedthet.

Det er også viktig å ha klart for seg at slike «pappa-programmer» har en mengde ulike mål og det er derfor vanskelig å trekke frem tydelige suksess-kriterier. Den forskningen som er gjort, synes å være entydig på at slike programmer bidrar til positive tilbakemeldinger både fra fedre, barn og ektefeller. I hvilken grad slike programmer bidrar til faktisk endret atferd, er ikke like godt dokumentert, og hvordan eventuelle positive atferdsendringer opprettholdes etter at soningen er avsluttet er heller ikke klart.

Datasamling og metode

Evalueringer er en forskningstradisjon som er tett knyttet opp mot forskning på offentlig forvaltning (Palumbo 1987, Vedung 1998). En del av denne forskningen er effektstudier der målsettingen er å evaluere om de konkrete tiltakene har hatt den tilsiktede effekt (Vedung 1998). Slik forskning har en rekke utfordringer. Det skyldes blant annet at forskningen foregår i et aktivt samfunn der virkningene av den konkrete intervensjonen som skal evalueres er vanskelig å skille fra andre utviklingstrekk. Det er også en utfordring å forholde seg til mennesker som i noen tilfeller kan være helt irrasjonelle mens de i andre sammenhenger er tydelig kalkulerende og velger løsninger ut fra egne målsettinger i strid med målsetningene for det konkrete tiltaket (Brox, 1995). Evaluering av programmer i kriminalomsorgen vil i stor grad møte slike utfordringer. Allerede i 1937 mente Glueck og Glueck å kunne fastslå at den faktoren som i størst grad bidro til redusert kriminalitet, var alder (Glueck et Glueck, 1937). I dag konstaterer man at fullt så enkelt er det ikke og at det er en rekke faktorer i et menneskes liv som påvirker en kriminell løpebane (McNeill et al, 2012) Noen av disse faktorene er bevisste intervensjoner fra samfunnet, så som straff og rehabilitering, andre er bevisst påvirkning fra andre som familie etc, og noen ganger er det valg som den innsatte selv gjør på grunnlag av egne prioriteringer eller på grunnlag av mer eller mindre tilfeldig respons på alminnelige utviklingstrekk i samfunnet.

Dette er problemstillinger som også er relevant for en evaluering av «Pappa i fengsel». Den klassiske «gullstandarden» ved evalueringer er såkalte randomiserte statistiske undersøkelser (Muir-Gray 2002). Det vil si at man har en tilfeldig valgt deltakergruppe og en tilfeldig valgt kontrollgruppe, og så måler

man forskjeller over tid mellom de to gruppene. I dette tilfellet er dette en vanskelig løsning av særlig tre grunner. Den ene er at selv om deltakerne ikke er i fengsel frivillig, så er deltakelse i «pappa i fengsel» stort sett frivillig. Det betyr at man ikke har en deltakergruppe og en kontrollgruppe som er like. Man kan derfor ikke vite om de forskjeller man eventuelt finner, er et resultat av ulik bakgrunn eller av deltakelsen i programmet. Den andre grunnen er at mange av de ønskete positive resultatene først kan forventes å bli registrert etter mange år. Det krever derfor en omfattende tidsramme på et forskningsprosjekt – en tidsramme som ikke var lagt inn i dette prosjektet. Den tredje problemstillingen er knyttet til læring. Det er ikke noen automatikk i at kunnskap om et tema, bidrar til at man klarer å omsette denne kunnskapen til ferdigheter. Det er ikke gitt at en person som har lært hvordan man skal reagere i en bestemt situasjon, reagerer slik når situasjonen faktisk oppstår. Et siste poeng er vårt faglige utgangspunkt. Vi har allerede pekt på at vi anser kontekst som en sentral faktor ved at deltakerne ikke bare påvirkes av deltakelse i programmet, men også fungerer i et samspill med organisasjonen – kriminalomsorgen, og med samfunnet for øvrig.

Dette er ulike faktorer som er med på å påvirke våre valg av design og datasamlingsmetode. Vi har tatt utgangspunkt i skillet mellom ekstensive og intensive design (Danermark et al, 2003). Med et ekstensivt design, mener vi at vi fokuserer på få egenskaper ved de forholdene vi skal evaluere, mens ved et intensivt design så fokuserer vi på mange egenskaper ved det som skal evalueres. Hva slags metode som benyttes er i denne sammenhengen ikke avgjørende, men mulighetene for å benytte kvantitative datasamlingsmetoder er større ved et ekstensivt design enn ved et intensivt (Jacobsen, 2001).

Et intensivt design kan fungere bra i forhold til en målevaluering (Vedung 1998). Det vil at man for eksempel tar utgangspunkt i programmets mål og sjekker om disse målene er oppnådd. Vi har i denne evalueringen hatt et noe bredere perspektiv.

For oss som forskere har det vært viktig å stille to spørsmål, hvilke virkninger har prosjektet og hvorfor virker det på denne måten? Undersøkelsen er derfor inspirert av såkalt «Contribution Analysis» (Mayne 2012). Dette er en analysemetode som tar utgangspunkt i at endringer kan være et resultat av en rekke ulike prosesser. Målsettingen er derfor ikke å si om hvorvidt en endring er et entydig resultat av et bestemt tiltak, men å vise om det gitte tiltaket har bidratt (eventuelt sammen med andre tiltak) til den gitte endringen. Ved å ta utgangspunkt i en teoriforankret antagelse om sammenhengen mellom tiltak og resultat, så kan man analysere om dette gitte tiltaket har bidratt til det gitte resultatet. Det ble derfor valgt å benytte en kvalitativ metode - intervjuer - for å få frem data som kunne beskrive hva slags prosesser de involverte hadde opplevd og å analysere disse beskrivelsene med sikte på å finne frem til hva som hadde skjedd og ikke minst hvorfor (Ekeland 2004).

Vår plan var opprinnelig å kombinere en kvalitativ og en kvantitativ datasamling. Intensjonen var å gjennomføre intervju med deltakerne i tre fengsler og så å benytte et spørreskjema til deltakerne ved andre de andre fengslene som gjennomførte «pappa i fengsel» høsten 2012. Da vi våren 2012 sendte ut forespørsel til de ulike kriminalomsorgsregionene, viste det seg at det bare var 3 fengsler som hadde planlagt å gjennomføre programmet den høsten. Vi valgte derfor å intervju alle de som skulle delta i programmet. Planen var å intervju alle deltakerne tre ganger: før programmet startet opp, like etter at programmet var avsluttet og en gang ca 6 måneder etter at programmet var

avsluttet. Det viste seg at dette ikke helt fungerte slik som planlagt og antall som ble intervjuet ble etter hvert noe redusert. Følgende tabell viser antall intervjuer:

	November/Desember 2012	Januar 2013	Mars - Mai 2013
Antall	16	13	9

Til sammen blir dette 38 intervjuer.

Alle intervjuene ble tatt opp med digital opptaker. En del av de som ble intervjuet, satte som forutsetning for å delta i intervjuer og å godta opptak, at intervjuet bare ble gjort tilgjengelig for den som intervjuet, og at personlige opplysninger og reaksjoner ble behandlet med forsiktighet. Det var et krav vi mente var viktig å respektere. De tre forskerne som gjennomførte intervjuene gjennomgikk derfor sine opptak hver for seg, og skrev bare ut de delene som ble ansett som sentrale. De analysene som forskerne gjorde hver for seg, ble gjort direkte fra lydfile. En del av deltakerne i programmet hadde et annet morsmål enn norsk. Selv om ingen av dem hadde vansker med å uttrykke seg muntlig på norsk, var det en del utsagn som det var lettere å tolke når man lyttet enn ved lesing av tekst. Intervjuene ble derfor bearbeidet før sentrale deler ble tilpasset både forståelsen av utsagnene og en klar forståelse for at en del personlige reaksjoner og uttalelser av hensyn til respekt for informantenes privatliv, ikke trenger å bli skriftliggjort. De sitatene som presenteres i denne rapporten er derfor i noen tilfeller bearbeidet for å ivareta disse prinsippene.

Konklusjonene i denne rapporten er likevel bygget på en samlet analyse fra de tre forskerne. Denne analysen foregikk på følgende måte: Først presenterte hver

av forskerne sin analyse av egne data, med en gjennomgang av hvordan intervjuene ble bearbeidet hvilken meningsfortetning og kategorisering som ble gjort. Derneft samarbeidet forskerne om en tilsvarende meningsfortetning og kategorisering av de bearbeidete skriftlige versjonene av alle intervjuene.

Analysen av dataene tok utgangspunkt i en forenklet modell av det Yin (2003) kaller «alternative explanations» og Lemiere et al (2012) kaller «The Relevant ExplanationFinder». Denne analysemetoden bygger på at man identifiserer mekanismer, alternative forklaringer og påvirkningsfaktorer. På denne måten finner man frem til hvorvidt de aktuelle resultatene kan forklares med de teoriene man bygget utgangshypotesen på, og om antakelsen om at tiltaket bidro til de konkrete endringene, kan sannsynliggjøres. I vårt tilfelle ble det dessuten tydelig at det også var nødvendig å se hvordan prosesser og rammer utenfor selve programmet både kunne forklare resultatene og eventuelt mangel på slike resultater.

Datapresentasjon

I dette kapitlet skal vi presentere en del av de datene vi har samlet inn. Gjennom analysen av dataene fant vi at det særlig var fire temaer som var interessante: deltakernes bakgrunn, deres opplevelse av innholdet i programmet, fokus på nettverk og hvordan kriminalomsorgens organisering setter rammer. Vi skal derfor presentere dataene under disse fire hovedtemaene:

Deltakerne

De som deltok i programmene hadde svært ulik bakgrunn. Aldersspredningen var fra begynnelsen av 20- årene til langt opp i 40-årene. Felles for dem alle var at de hadde barn. Noen hadde bare ett barn, andre hadde flere. Noen hadde små barn, andre hadde barn i tenårene. Noen kom fra et stabilt ekte- eller samboerskap, andre hadde barn med flere kvinner og hadde flere ex-samboere/koner. Noen hadde familien nært fengselet, andre hadde familie som bodde forholdsvis langt fra fengselet – noen hadde til og med familien i utlandet. Alle deltakerne snakket norsk, men en del hadde likevel et annet hovedspråk enn norsk. Noen var tidlig i soningen, noen satt fortsatt i varetekt og hadde ikke fått endelig dom, mens noen var på slutten av soningstiden. Lengden på fengselsstraffene varierte også mye.

Det kan derfor ikke være tvil om at deltakerne i programmet representerte svært ulikt erfaringsgrunnlag. En viktig del av dette programmet handler om å utveksle erfaringer mellom deltakerne. Den bredden deltakerne representerer skal derfor i utgangspunktet være en styrke ved programmet.

Rekruttering

Ved alle tre fengslene har det sentrale elementet i rekrutteringen av deltakere vært søknad fra de innsatte. En av deltakerne beskriver prosessen slik: «*Det var 15 som ville, og så hadde de intervju og så plukka de ut sju og det fungerte bra.*». Det er riktignok eksempler på at fengselet for noens vedkommende har hatt en mer aktiv rolle i rekrutteringen. En av deltakerne bidrar med denne uttalelsen:

Jeg så oppslaget og hadde tenkt å melde meg på, men så kom betjentene og spurte om jeg hadde lyst til å være med sa.. de mente det passet fint for meg.

En annen har en tilsvarende uttalelse:

Jeg ble spurt om jeg ville være med, jeg har hørt om det tidligere gjennom en onkel som har vært med tidligere. Han sa at det var veldig lærerikt.

Inntrykket vi sitter igjen med er at deltakelsen i programmet likevel bygger på et klart og bevisst valg fra de innsatte om å melde seg som deltaker i programmet.

Noen av deltakerne ga klart uttrykk for at tidligere erfaringer fra andre har vært med på å få dem interessert i programmet. Følgende to uttalelser er representativt for denne bakgrunnen:

Jeg hørte om pappa i fengselet der jeg satt, men de har ikke noe slikt program der. Det var innsatte som pratet om det. Jeg så på nettstedet at de hadde dette programmet her. Det var en av de viktigste grunnene til at jeg søkte meg hit. Jeg har hørt at dette er det eneste ordentlige

programmet som fengselet kan tilby. Dette har innsatte sagt. De andre programmene kan ikke sammenliknes med dette.

Søkte om deltakelse på kurset når jeg søkte meg over til dette fengselet. Kursplass ble ordnet samme dagen som jeg kom til dette fengselet. Jeg fikk høre om kurset fra kompiser ute som har sonet tidligere og deltatt på kurset.

Det er også eksempler på at det var andre elementer enn selve programmet som fungerte som en gulrot. Flere av deltakerne understreker at tilgang til besøkshuset var en viktig motivasjonsfaktor: En av deltakerne svarte slik på spørsmål om hvorfor han ville delta i programmet:

Besøkshuset – og kanskje råd om hvordan det er å være pappa på avstand. Det er vanskelig med barna – rent pedagogisk – hvordan skal vi gjøre ting.

Dette med besøkshuset fremsto som særlig viktig for noen av deltakerne. Vi skal også komme tilbake til at noen av disse deltakerne også opplevde det som et problem med programmet at de muligheter med besøkshuset som de mente de var blitt forespeilet, ikke ble realisert fullt ut.

Programmet

Inntrykket av programmet som helhet er at de innsatte er svært fornøyde. På nærmere spørsmål om hva som var bra vektlegger de forskjellige deler, men det mange kommer tilbake til er at programmet gir rom for å drøfte vanskelige problemstillinger. Spesielt gjelder det relasjonsutfordringer både til barna og til den andre forelderen, men også rent kunnskapsmessige ting som gjelder barns

utvikling og barnevernets rolle i samfunnet er ting deltakerne trekker frem som nyttig.

Det har vært veldig bra. Vi har sittet sammen og fått pratet sammen. Vi har fått mye, særlig jeg. Fordi jeg bare hadde vært gift ett år før jeg ble satt inn, så har jeg fått veldig mye opplysninger jeg har trengt. Ting som kommunikasjon og problemløsning har vært bra for meg. Jeg har også lært mye om barns utvikling.

Det er vanskelig å snakke om familie her inne – du kommer ikke til hvem som helst og snakker om familien. I kurset hadde vi underskrevet taushetsplikt.

Jeg har hatt veldig godt utbytte av det, jeg hadde ikke sett dattera mi på tre år og har sittet to og et halvt år i fengsel, og nå har jeg fått hjelp av instruktørene så jeg har fått til fremstilling og truffet henne ute. Jeg har jobbet mye selv, men også fått god hjelp. Jeg ringer dattera mi hver uke, og det har jeg gjort i 2,5 år, men etter at jeg traff henne har det blitt helt annerledes. Før prata jeg 80% men nå prater hun 80%. Hun har åpnet seg, og snakker helt annerledes.

Vi spurte direkte om det var noe som var lite nyttig eller mindre hensiktsmessig, og her er det delte meninger. De langt fleste kan ikke komme på noe negativt, men noen har opplevd enkelte elementer som vanskelige. Et eksempel er fokuset på egen familie, foreldre, søsken osv der dette er såpass vanskelig at det «ikke egner seg å ta opp i en sånn sammenheng» eller de er usikre på om programlederne hadde taklet det dersom de «faktisk fortalte hvordan det var». Det blir da vanskelig for deltakeren å få noe ut av den aktuelle kursdagen, og de

finner på en historie som passer der og da men som ikke danner noe reelt grunnlag for videre relasjonsarbeid.

«Statistisk sett er det jo mye trøblete familieforhold for de som sitter her, og da bør man være forsiktige...»

Noen få virker ambivalente; de kan i samme intervju si at de synes kurset var fint, men på nærmere spørsmål har de ikke lært noe og mener innholdet er sånt som alle vet likevel.

Vår tolkning av dette er at de har hatt utbytte av samlingene som en arena for å snakke med andre i samme situasjon, men at kursets innhold ikke har gitt noen læring. Det behøver ikke å være negativt, siden det å drøfte aktuelle utfordringer ved foreldrerollen som innsatt kan ha en egenverdi uavhengig av om det gir «læring» i noen målbar form.

«Når vi har hatt en halv dag med Pappa i fengsel her nede, så tar vi de samtalene videre på avdelinga etterpå og så kan vi ta opp det med programlederne igjen neste gang»

Litt interessant er det kanskje at de yngre deltakerne med små barn oppgir mindre læringseffekt enn de eldre med flere og eldre barn. Vi har ikke nok materiale til å trekke noen slutninger på dette punktet, og dette er ikke et entydig mønster, men kanskje skal man vurdere utsagnene med et sideblikk på alder og erfaring hos den aktuelle intervjupersonen. Noen etterlyser mer «faktakunnskap» i kurset, om oppdragelse og lignende noe man kanskje kan vurdere selv om det ikke ha form av «fakta» i vanlig forstand.

«Jeg har ikke lært noe særlig, tror de fleste normale folk kan sånne ting. Det kunne vært litt mere fakta, fasit på hvordan du skal gjøre ting.»

Mange har nevnt familiearrangementer og aktiviteter som noe av det beste ved kurset. Det er også logisk siden muligheten for å tilbringe tid men barna og gjøre hyggelige ting sammen over lengre tid er et eksklusivt gode for de fleste innsatte foreldre. Likevel faller noen utenfor, innsatte med barn i utlandet eller langt unna som ikke har anledning til å delta opplever disse arrangementene som vanskelige; noen velger likevel å delta og glede seg med de andre mens flere har valgt dette bort fordi det oppleves for tøft.

«De hadde arrangement her med barna, men jeg var ikke med på det. Jeg synes det hadde blitt litt tungt å se alle ander møte ungene sine men ikke jeg»

Gjennomføring

Tidsrammen og gjennomføringen får gode tilbakemeldinger, og spesielt trekkes en del av programlederne fram som svært dyktige. En ting veldig mange snakker om er hvordan programlederne deler egne erfaringer og på den måten hjelper til med å skape tillitt i gruppa så deltakerne også kan fortelle.

Det var også bra å snakke med de andre. Både instruktørene og de andre deltakerne. Alle hadde ulike erfaringer – barn i forskjellig alder - de andre kunne si at når mitt barn var så liten osv. Instruktørene – ikke alle du kan snakke med i fengsel, men med dem kunne jeg. De var hyggelig.

Gruppelederne har fungert veldig bra. Det beste med dem er at de er pappaer selv. De prater ikke ut fra en lærebok, for slikt er ikke jeg

interessert i. Står du og prater om noe du ikke veit hva du prater om er du ikke interessert, ikke sant!

Dette synes langt på vei å være en svært vellykket innfallsvinkel for å skape klima for åpenhet i gruppa. Likevel er det viktig å ikke glemme den helt vesentlige forskjellen mellom lederne og deltakerne, nemlig at sistnevnte har veldig begrenset mulighet til naturlig samvær. Det kan virke mot sin hensikt og nærmest poengtere ulikheten dersom historiene ikke på forhånd er gjennomtenkte. De fleste deltakerne opplevde som sagt dette svært positivt, ikke minst fordi programlederne viste at de var menneskelige, kunne gjør feil eller være usikre –noe som gir mulighet for dialog og drøfting på et felt som mangler fasitsvar. Man kan relativt enkelt finne eksempler på hva pappaer ikke skal gjøre, men hva er en «god pappa»? Hvordan gjør man det? Et tilhørende spørsmål er om kurset i sin nåværende form godt nok dekker ikke bare «hvordan være en god pappa» på generelt grunnlag, men «hvordan være en god pappa når du sitter i fengsel»?

«Du har små muligheter til å være en pappa mens du sitter i fengsel. Jeg har lyst til å møte barna mer og det er en tøff situasjon. En soning for en pappa bør i hvert fall ha fire utganger pr mnd for en innsatt med små barn slik at de får fulgt opp barna.»

Her er det opp til programlederne å finne gode eksempler og løsninger, og fremdeles gjenstår det litt for å forme programmet slik at det passer godt nok til alle. Spesielt ser vi større utfordringer for dem som har lange dommer, barn i utlandet eller soner med strengere sikkerhet enn der programmet ble utviklet.

Det er det samme om det er i høysikkerhetsfengsel eller her. Det som er viktig er at de som har kurset ikke er et rasshøl. Du må være en person som er hyggelig og blir likt. Det er jo i lukka fengsel de trenger kurset

mest. De har jo minst kontakt med familien. Det er jo der man har det kjipest i forhold til familien.

Familietylknvtnng

Det synes som om de programansvarlige rekrutterer innsatte til programmet ut fra vurderinger om at det finnes en positiv kontakt med barna ved oppstarttidspunktet. I samtalene gir også flere informantene utrykk for den avgjørende betydning som tilknytningen til familien har for nåtiden og fremtiden. Samtidig forteller de også om noen av de utfordringer og frustrasjoner de opplever i sine forsøk på å styrke kontakten med familien som fraværende fedre under soning.

«Jeg føler at fengselet ikke tar på alvor at familien er viktig for å unngå fremtidig kriminalitet – de burde satse mer på at jeg kan ha kontakt med og ta ansvar for familien – ikke motarbeide det.»

«Det er viktig å legge til rette for at man kan beholde familien, mens man er i fengsel. Nå tenker jeg hele tiden at jeg må ta det rolig, ikke krangle med andre innsatte eller ansatte, for hvis jeg gjør det går det bare ut over familien min. Hvis jeg mister familien min trenger jeg ikke ta slike hensyn.»

«Familien er viktigere enn alt. Når man sitter her får man tid til ettertanke og forstår at man har gjort noen dårlige valg.»

«Jeg tror mange ikke tenker så mye over at kriminaliteten påvirker familien så mye. Jeg har jo skjont det tidligere, men tenker mer på det nå. Man tenker jo på offerets familie og sånn...»

I samtalene med informantene om deres tilknytning til familien finner vi stor variasjon i beskrivelsene. Informantene forteller lite om sin oppvekst og sitt forhold til egne foreldre. Blant de som berører egen oppvekst er det noen få som forteller om oppvekst i et hjem preget av rusmisbruk og vold, mens andre beskriver sin oppvekst som «normal». På samme måte beskriver de relasjonene til sine foreldre, de fleste er korte, lite utdypende og ofte begrenset til «jeg har et godt forhold til min far» eller «vi (faren) er ikke på talefot». Det generelle inntrykket er at informantene knytter våre spørsmål som berører sosialt nettverk til et fokus på sin egen familie og spesielt til rollen som pappa. Dette kan forstås både som en følge av at intervjuene er knyttet et program som har fokus på pappa-rollen, men kan også sees som et uttrykk for at det kan være utfordrende for mange av informantene snakke om forhold knyttet til egen problematisk oppvekst og vanskeligheter i relasjonen til egne foreldre. Vi må i denne sammenhengen anta at «fengselskulturen» kan virke begrensende på mulighetene til å snakke om slike problematiske erfaringer.

Når det gjelder kontakten med barna, synes det som alle informantene har hatt regelmessig, men varierende kontakt med barna før soningen startet. Mange forteller imidlertid at relasjonene til barna i forkant av soning ikke har vært gode på grunn av kriminell aktivitet, rusbruk, vanskelig forhold til barnets mor eller at de av andre grunner har vært fraværende. Det synes også som de i motsetning til vanskelige følelsesmessige erfaringer fra egen oppvekst, har mye lettere for å fortelle om vanskelige følelser i relasjonen til barna. Mange av informantene forteller om savn og usikkerhet til hvordan relasjonene til barna og hvordan den påvirkes og utvikles gjennom soningen.

Savnet etter barna og familien, og den følelsesmessige belastningen det er å være en fraværende far er et gjennomgående tema i samtalene med mange av de innsatte. Soningsstart og den overgangen dette innebærer for kontakten med

familien og barna oppleves som spesielt krevende for den innsatte og familien. En av de innsatte forteller om sin opplevelse av denne tiden slik;

Da jeg ble satt inn, var jeg så skuffet at jeg ikke tok kontakt med noen, men da jeg til slutt ringte til han hadde han blitt så glad at tårene bare trillet, men han orket likevel ikke snakke med meg. Da jeg ringte noen dager senere var han veldig oppsatt på å snakke med meg.

Den følelsesmessige belastningen som følger kontakt med barn og familien er et tema som flere av informantene beskriver i intervjuene. Soningen, med sterke restriksjoner knyttet til permisjoner, besøk i fengselet og telefonbruk gjør det vanskelig å opprettholde en god og nær kontakt med barn og familie, men det gir også mulig å skjerme seg fra livet utenfor fengselet. På grunn av begrensningene er også kontakten sårbar fordi de innsatte må prioritere å benytte de muligheter de har til å opprettholde en regelmessig kontakt;

Det er mange som, når de kommer til Bastø, ikke lenger har noen kjæreste eller noen forhold til familien og unga sine fordi de mister kontakten underveis. Alle hindringene kan gjøre det umulig og holde kontakten.

Det virker som flere av informantene i perioder av soningen og spesielt i den første tiden har mistet noe av kontakten med barna, men at den senere er blitt tatt opp igjen. Spesielt er ønsket om å styrke kontakten tydelig hos de av informantene som nærmer seg slutten på soningen og hvor kontakten blir en del av forberedelsene til løslatelsen. En av informantene forteller om sine tanker og følelser knyttet til denne kontakten;

«Jeg har sittet inne i seks år. Nå tenker jeg på familien hele tiden – jeg blir sliten. Jo mer kontakt du har med familien, jo mer tenker du på dem

og jo mer blir du sliten. Før tenkte jeg ikke så mye på dem, men nå tenker jeg på dem hele tiden – nå er jeg sliten. For å si sannheten – du vil ha mer og mer. Nå har jeg fått mer og lengre besøk, men jeg ønsker bare å ha mer tid med dem – jeg blir bare mer og mer sliten.»

Jeg ser familien min mer vi har besøkshuset, vi får mer tid sammen. Det er litt vanskelig etter de besøkene – å skilles igjen – det er tungt. Men egentlig er det kanskje bra – du forstår hvor viktig familien er. Kontakten gjør at du forsterker følelsene for at familien er viktig.

Permisjoner, besøk av barna og samtaler på telefon kan forsterke slike vanskelige følelser. Barns uttrykk for savn etter pappa eller usikkerhet knyttet til om pappa har det bra er blant de utfordringer som informantene må handtere i sin kontakt med barna.

Det er vanskelig å ha besøk også – når min sønn har vært her så begynner han å gråte når han går, når jeg kommer inn på cellen min da er jeg skikkelig lei meg.

Informantene knytter ofte papparollen til «å gjøre», det å være en god far for sine beskrives ofte med eksempler knyttet til felles aktiviteter med barna, grensesetting, følge til skole eller barnehage, eller «legge barna» om kvelden. En av de innsatte beskriver en god far på denne måten;

«En som er tilstede for familien, en som kan ta ungene med på trening - jeg trener mye selv, jeg kan ta sønnen min med på boksing, basket eller volleyball».

Andre informanter gir uttrykk for å legge vekt på andre sider ved papparollen, som har mer fokus på å lytte og fortelle;

«... jeg forteller han hvordan jeg har det og han forteller hva han gjør. Jeg prøver å fortelle mest mulig, men det er ikke alt han forstår. Når han blir eldre må jeg prøve på nytt å fortelle hvordan det er i fengsel – siden jeg ikke har hatt en far som jeg kan snakke med om slikt selv, så legger jeg stor vekt på at jeg skal være åpen overfor han. Jeg tror han har godt av det – han er bare 4,5 år, men han forstår så mye.»

Vi må anta at de innsattes forståelse av hva som er viktig i papparollen vil være avgjørende for opplevelsen av mestring i kontakten med barna. Opplevelsen av å være pappa er for mange også knyttet deltakelse, diskusjoner og planlegging av den daglige omsorgen av barna.

Vissheten om at barna er uskyldige ofre er gjennomgående i samtalene med de innsatte. «*Det er barna og ikke den kriminelle som straffes*», er uttalelser som går igjen i flere av samtalene. Det er også flere som ser ektefellens og samboerens utfordringer knyttet til sitt fravær på samme måte;

«Det er tøft – særlig for de der hjemme. Det er de det er verst for – vi her inne klarer oss – de hjemme har det minst dobbelt så ille som oss. Ta min kone, hun sitter alene med to gutter på 2,5 og 5 år. Det er tøft, det går ut over guttene- de får kanskje ikke begynt på noe fotball, kanskje ikke drive med det de vil.»

Programmet har for flere av informantene virket som en «vekker» i forhold til å forsterke opplevelsen av at familien og barna er viktige.

Kurset er nesten like viktig som å kunne førstehjelp. Du glemmer lett at du er far når du sitter i fengsel og kurset gir energi til å ... du er en pappa og du må ta ansvar. Fengselet vil jo ikke at du mister familien...

Jeg var ikke så mye til stede tidligere. Jeg tenkte på mange andre ting, men det viktigste er jo de som man har rundt seg. Man har jo ikke plass til alt så da må man prioritere. Jeg har fått noen nye prioriteringer. Man skal jo gjerne ha alt, men det går jo ikke. Jobber du fra syv til fire, har hobbyer og venner ... det er vanskelig, man må prioritere.

Før var jeg ikke så opptatt av familien, men etter at de var her på avslutningen av pappa-kurset, har jeg bare blitt mer og mer opptatt av dem.

En del av programmet har fokus på utvikling positive strategier i kontakten med barn og samboer eller ektefelle. Fokuset på barns behov og utvikling skaper en større forståelse for betydningen av kontakten med barna, men også for hvilke begrensinger som soningen gir i utviklingen av gode relasjoner mellom far og barn.

Man tenker jo sånn at de kommer til å glemme deg og sånn, men vi lærte jo det at de ikke gjør det.

Jeg har fått mange gode samtaler med min samboer.

Man får noen tanker rundt det at jeg skal hjem. Hvordan skal jeg handtere de situasjoner som oppstår. Jeg tenker at jeg må tenke gjennom ting ... man gjør seg noen tanker om hvordan man har lyst til å fremstå overfor ungen sin. Det skal liksom være riktig for alle. Man må finne

balanse for å få det til å fungere. Jeg har blitt roligere kjenner jeg.. jeg stopper og tenker - hva tenker hun nå? Og så justerer jeg meg.. ok, da jeg tar oppvaska så kan du slappa av. Og så blir situasjonen en helt annen.

Kurset var viktig for meg også, eksamboeren min sier hun merker på guttungen at jeg har endre meg – jeg er blitt mer rolig og han er blitt mer trygg med meg. Jeg føler det selv også jeg har blitt mer opptatt av det som er positivt – før var jeg mer opptatt av det som var negativt. Sånn sett har nok kurset hjulpet meg – vi har fått snakket om ting – det har nok lettet litt for meg – jeg har fått ting bedre på plass. Nå har jeg andre jeg kan snakke med – det har vært veldig behagelig – det var ikke bare unger vi snakket om – vi kunne ta opp det vi var opptatt av. Vi har blitt en sammensveiset gjeng – det er godt å ha noen å prate med.

Jeg bruker en del av de rådene som de andre ga på kurset – hvordan behandle barn. Jeg lærte på kurset at hvis barna ikke vil gjøre noe, så skal du gjøre noe med dem. Min sønn ville ikke spise, så jeg spiste sammen med han – det virket – jeg har lært det på kurset.

Blant de temaer som ble berørt under gjennomføringen av programmet er det spesielt gjennomgangen av familienettverket til den enkelte eller «familietreet», som fremheves som en viktig og krevende;

«Erfaringene med nettverkskartet var tøft – nærmeste familie var litt flere enn jeg hadde tenkt på. Etter den dagen ble jeg mer oppmerksom på at jeg betyr noe for flere enn det jeg hadde tenkt på.»

Noe av hensikten med en slik kartlegging av familienettverket er å gjøre den innsatte mer bevisst betydningen av familienettverket og hvilken rolle den

innsatte selv spiller i relasjonene mellom barnet og den øvrige familien. En av informantene beskriver denne dagen og hva det gjorde med ham på denne måten;

«Du får satt ord på følelsene uansett om det er godt eller vondt. Det har vært smertefullt å ta dette kurset, ta av dette lokket og opplevelsen av at jeg har det greit, men det som har kommet ut er jo sannheten og da kan jeg jo ikke angre. Jeg må være fornøyd med at jeg ble med på kurset og fikk denne erfaringen. Det har vært det riktige. Det har gjort meg mer sulten på å ha kontakt med dem. I et fengsel så kommer du så langt i kontakten og så står du der og stanger ... det blir en frustrasjon. I mitt tilfelle ser jeg på det som motsatt progresjon etter kurset. På lukka var jeg fornøyd, det var lukka og jeg hadde ingen muligheter. Her er det fler muligheter, men det gjør også at jeg ønsker mer. Det var ikke tema i lukka og lokket legger seg... Det var dagen med familietreet som gjorde at lokket ble tatt av og vekket alt det som er kommet i ettertid. Det var det som skulle til for at jeg skulle kunne bli mer den faren jeg ønsker å bli. Som jeg sa til dem; «takk for nedturen, dette var en møkkasamling», og jeg var på nippen til å tenke at dette gidder jeg ikke, men de som ledet kurset sa ta det helt med ro i morgen blir det bedre. Alle dukket opp neste samling og det ble bedre.»

Det er i følge informantene ofte vanskelige tema som berøres i gjennomgangen av familietreet. Det synes som det er avgjørende at de programansvarlige er i stand til å møte de enkelte med de vanskelige følelsene som kan vekkes under denne gjennomgangen. Det kan være en variasjon mellom fengslene i hvilken grad de innsatte er blitt forbedret på kartleggingen eller hvordan opplevelsene er blitt handtert i ettertid.

Det er nok veldig avhengig av den gruppen man får, jeg har litt vanskelige familieforhold, og det var veldig stort fokus på hvor viktig familien var. For meg har det ikke vært det som har holdt meg oppe, for det er heller venner som har vært viktige for meg. Her skulle vi blant annet tegne familiekart og gnage veldig mye på det, og det var litt sånn.... altså det.... For meg er det en veldig sånn heftig ting, det ligger mye sånn ..... jeg tror det er veldig sårt for mange for de tok det veldig sånn med harelabb og nå skal dere tegne og det blir så fint og så er det kanskje bare 'bam!' midt i det vondeste. Jeg kunne ikke sitte der i en gruppe jeg nesten ikke kjente og begynne å kjenne på de følelsene så jeg bare distanserte meg fra det og forholdt meg bare ikke ordentlig til det da.»

Programmet kan fylle ulike funksjoner i forhold til å styrke barnas, familiens og den innsattes situasjon. Det kan synes som om de i følge de innsatte er ulike oppfatninger om hva som er hensiktsmessig tidspunkt for gjennomføringen av programmet. Soningsstart i et høysikkerhetsfengsel med mange år med soning gir helt andre utfordringer enn overføring til en åpen soning som et ledd i en planlagt tilbakeføring til samfunnet. Informantenes uttalelser om synspunkter på når i soningen og under hvilke soningsforhold programmet passer varierer utfra hvilke hensyn som vektlegges og utfra hvor i soningen den enkelte befinner seg;

Det bør skje så tidlig som mulig. Det er jo da man har mest bruk for kurset. Det er med en gang man blir putta inn man trenger det mest. Da skjer det mye. Det er mye usikkerhet. Folk blir lei seg, pappa blir borte.. kommer du med noen gullkorn da kan det vær til stor hjelp.

Ganske tidlig, kanskje etter et halvt år. Ganske tidlig, men du må først forstå konsekvensen før du begynner, om du ikke har sonet før. Hvordan fungerer dette for meg og min familie? Ja, ok, det er dette jeg må jobbe

med, få en sjanse til å gjøre det sammen med andre og ikke få bruddet. Jeg har allerede nå sittet i fengsel lenger enn vi har vært sammen. Så sier jeg, har vi et forhold og hun svarer ja vi har et forhold, men vi har et rart forhold fordi vi bor ikke sammen ... det er rart å tenke på.

Det kan gi motivasjon for både de ute og den som soner om dette kan komme i gang tidlig. Det booster de som er berørt og de ser at det skjer noe. At det er mulig å holde kontakten.

Det er vondt å tenke at jeg fortsatt skal sone i så mange år. Det er ulempen med å få det så tidlig i soningen, men samtidig gjør kurset det mulig å holde kontakten og husket på familien på en bedre måte. Jeg hadde mistet en viktig mulighet om jeg hadde ventet. Det er år jeg aldri får tatt i igjen. Barnet mitt skal ikke lider mer enn han må på grunn av det jeg har gjort.

Det er jo i lukka fengsel de trenger kurset mest. De har jo minst kontakt med familien. Det er jo der man har det kjipest i forhold til familien.

Den hyppigste innvendingen mot programmet er knyttet til den spesielle utfordringen det er å være pappa i fengsel. Flere av informantene peker på at programmet er svært nyttig, men at nytten begrenses ved at det i for liten grad klarer å hjelpe dem til å finne løsninger på hvordan de skal være pappa mens de soner.

I forhold til pappa i fengsel synes jeg de har bommet grovt – misforstå meg rett – jeg synes kurset var bra, dersom dette kurset ble tilbudt utenfor fengsel, f.eks. av en helsestasjon så hadde det vært kjempeflott. Men i forhold til det å være pappa i fengsel, så har det ikke vært noe om

hvordan man kan håndtere den rollen. Jeg savner råd om hvordan man skal informere og støtte barna, hva slags rettigheter familien har mens pappa er inne og hvordan man best kan løse de utfordringene familien møter mens pappa sitter inne – hvordan få det til å fungere hjemme. Det overasket meg mye at dette ikke ble tatt opp.

Det blir tydelig at noen av de utfordringene vi har i fengselet ikke ble tatt opp i programmet – erfaringene etter at kurset er avsluttet er at en del av de problemene som vi møter – hvordan opprettholde forholdet til barn og ektefelle mens vi er i fengsel ikke er godt nok belyst. Vi snakket en del om det på kurset.

Jeg ser hvordan situasjonen har endret seg for familien – særlig for barna – de sliter en del – det hadde vært bra om kurset hadde hatt litt mer fokus på hvordan man skal håndtere de utfordringene som barna møter – hva gjør man hvis barna får problemer på skolen, både sosialt og pedagogisk.

Flere av informantene mener programmet kunne blitt styrket ved at de programansvarlige hadde tatt kontakt med barnas mor før eller i løpet av programmet. Mer informasjon om familiens situasjon kunne gitt et bedre og mer sammensatt bilde av situasjonen til familien påpeker flere av de informantene. Det blir i samtalene også foreslått familiesamtaler med kone, samboer eller barnemoren kunne deltatt.

Det hadde vært bedre om de hadde hatt mer informasjon om familiene til den enkelte. Da kunne innholdet blitt mer nyttig og rettet direkte mot de utfordringene som vi siter med. Kanskje fått mer informasjon om hvordan barnet opplever dette. Det er jo barnet det dreier seg om..

Rammebetingelser

Det er vanskelig å se at programmer av typen «Pappa i fengsel» kan forstås uten å forholde seg til den konteksten programmet gjennomføres i. Tilbakemeldingen fra våre informanter viser også at utbyttet av programmet påvirkes av rammebetingelser som er uavhengig av hvordan programmet gjennomføres. Noen av disse rammebetingelsene er forankret i generelle samfunnsforhold, men andre er forankret i organisasjonen – det enkelte fengsel.

En del av disse eksterne rammebetingelsene er knyttet til lovregler og bestemmelser som kriminalomsorgen ikke kan påvirke selv, men derimot må forholde seg lojalt til. Det gjelder for eksempel når lov- eller domstolbestemmelser setter rammer for fengselsoppholdet. To uttalelser fra innsatte illustrerer dette:

Det er viktig med kontakt med familien. Jeg satt 6 uker med brev- og besøksforbud. Det var veldig tungt.

Jeg sitter i varetekt og har restriksjoner på hvem og hvordan jeg kan kommunisere med. At jeg ikke har fått dom gjør at det blir usikkert for meg – jeg klarer meg likevel – det som er vanskelig er for barna. De har behov for å vite hva som skjer, men jeg kan jo ikke hjelpe dem.

Ambisjonene med «Pappa i fengsel» er å styrke kontakten med familien, men det å sitte i varetekt er en utfordring på ulike måter. Ulike former for brev og besøksforbud kan være vel begrunnet i etterforskningen, men fungerer som et problem i forhold til «Pappa i fengsel». Som vi ser av den ene uttalelsen, så kan varetekt i seg selv være et problem for barn og familie ellers. Usikkerhet gjør at det blir vanskelig å gi presise svar på kanskje det mest sentrale spørsmålet fra barna – hvor lenge skal pappa være i fengsel. Dette er en problemstilling som

selvfølgelig er generell i forhold til varetekt og som alltid vil være en utfordring for varetektsfanger.

En annen ekstern rammebetingelse er lokalisering. To av deltakerne trekker frem dette poenget:

Jeg får ingen besøk her i fengselet fordi det er for lang vei å kjøre, men jeg treffer dem på permisjon. Jeg har et godt forhold til barna mine.

Det er et problem at hun ikke har bil, må reise med buss – det tar lang tid, nesten tre timer hver vei og koster mye.

Bosted og kollektive transporttilbud kan medføre at det å opprettholde kontakt med familien, blir like mye et problem som både er stressende og gjør at kontakten blir mer en belastning enn en mulighet til å bygge opp en relasjon som skal være virkningsfull etter endt soning.

Ett av problemene som Hamsund et Sandvik (2010) trekker frem er hvordan soning påvirker familiens økonomi når pappa soner. Dette er noe som også våre informanter er opptatt av:

Den økonomiske støtten til familier med pappa i fengsel er dårlig, men det finnes noen muligheter blant annet ekstra barnetrygd etter 6 mndrs soning – det måtte jeg finne ut av selv, dette visste ikke engang sosialkonsulenten her.

Økonomien blir jo presset. Jeg jobber mye og tjener godt og nå sitter hun og må betale på hus, biler og campingvogn og slikt. Nå må vi snu på krona. Når vi er samboere får hun jo ikke noe støtte...

Dette er en type rammebetingelser som kriminalomsorgen ikke kan gjøre noe med, men dette er forhold som klart vil påvirke både hvordan familien opplever soningen og hvordan de blir motivert til å opprettholde kontakten med pappa i fengsel.

Organisatoriske rammebetingelser

Noen av rammebetingelsene er det kriminalomsorgen selv som setter. Ved å intervjuere deltakere i ulike fengsler ser vi klart at det er forskjell mellom fengslene. En av årsakene til dette er åpenbart forskjellen mellom sikkerhetsnivå mellom fengslene, men vi ser likevel at selv fengsler med samme sikkerhetsnivå kan variere. En av faktorene som trekkes frem er telefonkontakt. To ulike uttalelser viser hvor store forskjellene kan være:

Jeg får 15 min i to ganger uken til telefon – jeg har tre barn og en kone – jeg får jo bare sagt hei og så er samtalen over. Det er alt for lite tid til at barn kan få fortalt det de ønsker og snakket skikkelig med pappa.

Her det det ingen begrensinger på telefontiden. Det er kun økonomien som bestemmer. Du kan jo ikke det når det sitter på lukka. Så det å ha den pappagrupper når du sitter på lukka ... det fungerer jo, men... det må være noe ekstra tilpasninger om det skal være noen muligheter til å jobbe med relasjonene. Det er jo avhengig av hvor strenge de ulike fengslene er..

Det er likevel ikke bare lengden på telefonsamtalene som er en utfordring. En av deltakerne forteller følgende historie:

Jeg har en kone som ikke kan norsk – jeg får ikke lov til å snakke med henne i telefonen på hennes språk – det gjør alt vanskelig.

Det er likevel ikke bare telefon som er en utfordring i forhold til kontakt med familien. Også fysiske rammebetingelser i de ulike fengslene er i begrenset grad tilpasset familiebesøk. Noen av deltakerne trekker også frem dette:

Besøksrommene bør gjøres mer familievennlige. De er trange... de er bedre de nye som kommer ... de som har unger må få flere besøk. Det bør være større mulighet å sitte i et fengsel som er nærmere familiene. Det skjedde jo ikke... det sikkerhetsmessige er jo viktig med ... det bruker ofte som en unnskyldning ... det brukes for lett.

Det er et problem at besøkstiden ofte benyttes til barna. Det betyr at samtaler mellom mor og far ikke blir like lett. Noen ganger trenger man å snakke om hvordan man skal løse f.eks. utfordringer med barna – da passer det dårlig at barna er med, men samtidig er det kjempevanskelig å nekte barna å være med på besøk til pappa.

Det er likevel åpenbart at dette er en utfordring som det jobbes med for å imøtekomme. Etablering av besøks-hus er åpenbart en løsning som gjør at mulighetene for å skape bedre relasjoner til barn og partner økes betraktelig. Svært mange av deltakerne fremhever dette som en god løsning. Her er en representativ uttalelse:

Besøkshuset er et kjempetilbud – da får vi ro og jeg får tid til å snakke også med min kone. Jeg har kone og tre barn. Besøksrommene her er ikke tilpasset til det. Jeg får ikke tid til hver enkelt – alle kan ikke få den oppmerksomheten de fortjener.

Besøkshusene er likevel en utfordring for de av deltakerne som ikke har familien i Norge. En av deltakerne trekker derfor frem sine erfaringer fra å sone i Sverige: «*Sønnen min har besøkt meg fire ganger i Sverige – de som er utlendinger får minimum 72 timer der*»

Vi har foranpekt både på at Sverige har en lengre historie med pappaprogrammer (Hedin 2000) og at man der heller ikke registrerer at barn av innsatte har samme overrepresentasjon av atferdsproblemer som man finner andre steder. En av deltakerne beskriver sine opplevelser fra Sverige på følgende måte:

Betjentene var med på alt de var veldig flinke til å hjelpe til med alt. Så vi hadde en god relasjon til alle. Besøk ble ordnet på dagen og ikke som her at det kan ta lang tid.

Flere av deltakerne var også opptatt av hva man kunne gjøre for å gjøre tilbudet bedre. Ett forslag gikk igjen i mange av innspillene – trekke ektefeller/partnere mer inn i programmet. Noen er veldig tydelig på hvordan dette kunne vært gjort. Her kommer to innspill:

De skulle hatt et møte med mødrene. Slik at de vet mer om daglige gjøremål og slik.

En telefonsamtale med de pårørende, eller en gruppesamtale med samboerne. De som holder kurset blir jo kjent med oss og så hadde de hatt en samtale sammen og fått en ide om hvordan situasjonen var hjemme. Det er jo ikke tvil om at det er de der ute som har det tyngst og det å kunne tatt med den kunnskapen hadde vært bra. Hva gjør dette med

barnet og hva er det, ikke bare de innsatte, men også fengselet kan gjøre for å gjøre situasjonen for barna bedre.

Analyse

Programvirksomheten er en sentral del av kriminalomsorgens rehabiliteringsstrategi. De siste årene har kriminalomsorgen gjort en stor innsats for å forankre en slik strategi i vitenskapelig dokumenterte prinsipper. En del av disse prinsippene er presentert i Stortingsmelding nr. 37 (2007-2008) ”Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn”. De strategiene som regjeringen legger frem i den meldingen er dermed solid forankret både faglig og politisk.

I hvilken grad et program fungerer handler også om hvilken kontekst programmet gjennomføres i. Programmer er utviklet med sikte å tilpasses en bestemt gruppe deltakere og innholdet i programmet har dokumentert virkning i bestemte sammenhenger. Et annet perspektiv handler om å se programmet i sammenheng med de rammebetingelsene som foreligger. En måte å analysere kontekst på, er å peke på hvordan ulike kontekstelementer fremmer eller hemmer måloppnåelsen med programmet (San-Martin Rodiriguez et al 2005).

Deltakerne

Et av prinsippene for programvirksomheten er at utvelgelse av deltakere skal bygge på en skikkelig analyse av den innsattes bakgrunn og behov. I dette programmet blir alle deltakerne intervjuet før de får starte opp. Vi har ikke undersøkt nærmere hvilke kriterier fengslene har lagt til grunn for deltakelse, men har intervjuet deltakerne selv om deres begrunnelse for å melde seg på. Deltakelse i programmet er i utgangspunktet frivillig og deltakerne må vanligvis selv ta initiativ til å få delta, for eksempel ved å melde seg på. Riktignok er det noen eksempler på at fengselet har vært aktiv for å rekruttere bestemte deltakere,

men i denne undersøkelsen er dette bare noen få unntak fra hovedregelen om at deltakerne selv skal ta initiativ.

En del av deltakerne har valgt å melde seg interessert i programmet på bakgrunn av anbefalinger fra andre innsatte som har deltatt i programmet. Det er interessant av to grunner. Det ene er at anbefalinger fra tidligere deltakere kan tolkes som om disse deltakerne har opplevd programmet som positivt. Slike tilbakemeldinger er derfor en viktig indikasjon på at programmet fungerer. Et annet poeng er at deltakere som har fått anbefalinger fra andre ofte har en realistisk oppfatning av hva programmet kan føre til. Fra helsevesenet vet vi for eksempel at pasienter har stor tillit til anbefalinger fra andre pasienter, blant annet fordi disse fremstår som realistiske (Album 1997).

En del av deltakerne har, som vi har pekt på foran, valgt dette programmet på grunnlag av at det gir særskilte rettigheter blant annet til familiehuset. En slik tilnærming kan være hensiktsmessig for å sikre at de som tildeles tid i familiehuset har kompetanse til å håndtere denne situasjonen. Gjennom programmet kan instruktørene få god innsikt i deltakernes holdninger og deres forståelse av hvordan man skal forholde seg til barn og familien ellers. Slik sett kan pappaprogrammet fungere som en form for kvalitetssikring av hvem som kan få tilgang til familiehuset.

Dette fremstår likevel som noe problematisk. Først og fremst er det grunn til å stille spørsmål ved om det er hensiktsmessig å koble programdeltakelsen med andre goder. Det synes som om man ved å gjøre denne koblingen får en viss målforskyvning på rekruttering av deltakerne. En av de sentrale faglige begrunnelsene for et pappaprogram, er å styrke deltakernes motivasjon og kompetanse til å ta seg av barn og familien for øvrig. En del av deltakerne synes å velge deltakelse i pappaprogrammet nettopp fordi de var svært motiverte for å

ha kontakt med sin familie. For en del av deltakerne synes det derfor som om deres motivasjon for å ha kontakt med familien var et rekrutteringsgrunnlag, ikke et resultat av programmet. Ut fra forutsetningen om at programmer i kriminalomsorgen skal være rettet mot deltakere med størst behov, så synes denne rekrutteringen å være problematisk.

Likevel er det grunn til å understreke at noen av deltakerne fremhever at et viktig og positivt element ved programmet er at de med liten erfaring med barn får høre erfaringer fra andre som har god erfaring. Nesten alle deltakerne legger vekt på at de interne diskusjonene i gruppen har vært svært lærerike og positive. Det er klart at utveksling av erfaringer mellom personer som ikke har relevante erfaringer, vil fungere dårlig. Det er nok derfor hensiktsmessig å sørge for å rekruttere deltakere med et ulikt erfaringsgrunnlag. Målsettingen må nok derfor være å rekruttere bredt, men det synes likevel som fokus på hvem som har behov for å delta i programmet med fordel kan styrkes.

St.meld. 37 (2007-2008) legger til grunn at programvirksomheten skal tilbys de innsatte som kan forventes å ha størst utbytte av programmet. Pappa i fengsel er i så måte et vanskelig program å forholde seg til. Målsettingene er delvis knyttet til å ivareta barn og familiens behov, samtidig som en grunnleggende hypotese i internasjonal forskning er at styrking av kontakt med familien, kan motivere de innsatte til å holde seg borte fra videre kriminell aktivitet (Loper et Turk 2007). En del av deltakerne i programmet hadde en slik bakgrunn og var dømt for forbrytelser (for eksempel affektdrap og underslag) som det er liten grunn til å tro at det er knyttet gjentakelsesfare til. Samtidig er det ikke noen kartlegging av hvilke utfordringer familien til deltakerne står overfor og om deltakelse i programmet kan imøtekomme slike utfordringer. Det kan derfor være noe uklart hva man skal oppnå med deltakelsen i programmet. Det synes å være behov for

en sterkere bevissthet om hva programmet kan bidra til og hvilke resultater man forventer at hver enkelt deltaker skal oppnå.

En annen problemstilling knyttes til når i soningen programmet skal tilbys. Programmet synes å være godt tilpasset de utfordringene fedre som snart skal avslutte sin soning møter. En del av tilbakemeldingene fra deltakere med lang soning foran seg, er at programmet i for liten grad er tilpasset denne deltakergruppen og de utfordringene de møter i forhold til å opprettholde kontakt med barna. Likevel er tilbakemeldingene fra en del av de som har fått tilbud om programmet sent i soningen, at dette programmet skulle de hatt tilbud om tidligere. Vi skal komme tilbake til at det åpenbart er en del utfordringer knyttet til å gjennomføre programmet i lukkede fengsler med høyt sikkerhetsnivå. Blant annet er mulighetene for kontakt med og oppfølging av familien vanskeligere der enn et åpent fengsel. Det taler derfor for at man bør tilby programmet til innsatte i slutten av soningen. Likevel er en del av tilbakemeldingene fra innsatte som skal sone lenge, at familiefokuset har betydning for hvordan de tilpasser seg fengselslivet. Det er derfor god grunn til å tro at gevinsten for kriminalomsorgen er størst ved å tilby programmet tidlig i soningen. I så fall er det behov for både å justere innholdet og for å tilpasse programmet de rammene som man møter i lukkede fengsler.

Programinnholdet og gjennomføring

Programmet har en rekke mål. Disse er på vanlig måte delt opp i kunnskaps-, ferdighets- og holdningsmål. I skoleverket blir evalueringen av om slike mål er nådd, vanligvis evaluert ved å teste deltakerne. Det var en løsning som vi i denne sammenhengen verken anså som hensiktsmessig eller forsvarlig. En av begrunnelsene for dette var at andre undersøkelser av tilsvarende programmer rapporterer at en av gevinstene ved disse var at deltakerne fikk økt selvfølelse

fordi de opplevde at de hadde mestret ”opplæringssituasjonen” – en opplevelse som var helt annerledes enn hvordan de stort sett hadde opplevd skolesituasjonen tidligere i livet (Magaletta et Herbst, 2001). En form for testing kunne derfor ha motvirket noen av de positive opplevelsene som man forventet at deltakerne ville få.

En annen årsak er designet på vår evaluering. Fordi vi har tatt utgangspunkt i ”Contribution Analyses” så er vi mer opptatt av å se på hvordan programmet bidrar til en ønsket utvikling, enn å teste hvorvidt spesifikke mål er oppnådd. I hvilken grad konkrete mål nås er også et resultat av hvilket kunnskapsnivå deltakerne var på før de begynte i programmet. Noen av deltakerne ga klart uttrykk for at de opplevde at en del av den kunnskapen som ble formidlet, var kjent fra før.

Vi registrerer derfor at deler av den kunnskapen som ble formidlet ikke er godt nok tilpasset til deltakerne. Noen av tilbakemeldingene var som sagt at en stor del av den kunnskapen som ble formidlet var kjent fra før. Vi er ikke sikker på at det er et problem som bør vies stor oppmerksomhet. Programmet legger vekt på at det i like stor grad skal være deltakerne selv som kan skissere løsninger på de problemene som tas opp, det kan derfor være hensiktsmessig at deltakerne har ulikt kunnskap og erfaringsgrunnlag før oppstart. Dersom dette er et poeng bør i så fall deltakergruppen rekrutteres slik at man får den ønskete blandingen.

Hvilke prinsipper man har benyttet ved sammensetning av deltakergruppene har vi ikke undersøkt nærmere, men vi innser at selv i store fengsler så har man ikke et rekrutteringsgrunnlag som er så bredt at man kan sette sammen deltakergruppen etter akkurat de prinsippene man ønsker. Det kan derfor være behov for å tilpasse innholdet i programmet mer til deltakerne enn det som er lagt opp til nå.

En forholdsvis tydelig tilbakemelding i våre data, er at programmet ikke tilstrekkelig grad ivaretar de behovene som fedre med fortsatt lang soningstid har. Disse deltakerne etterlyser at programmet i større grad hjelper dem til å løse den sentrale utfordringen: Hvordan håndtere farsrollen mens man soner og hvordan kan man bidra til at soningen i minst mulig grad rammer partner og barn. Dette er temaer som svært få innsatte kan tenkes å være høykompetente på i utgangspunktet – en del deltakere etterlyser derfor mer praktiske og konkrete råd om hvordan man kan løse disse utfordringene.

Behovet for mer tilpasset innhold gjelder også i forhold til temaet forvaltningssamarbeid. Det ser ut som om hva slags tjenester de innsatte opplever at det er behov for å samarbeide med, er avhengig flere faktorer som soningslengde, lengde på restsoningen, barnas alder og familiens økonomiske situasjon. Det bør derfor vurderes om man bør organisere en form for individuelt tilpasset veiledning til de av deltakerne som ønsker det.

Når det gjelder de ulike innholdsdelene er det noen temaer som deltakerne fremhever som særlig positive. Først og fremst er det familiekartet. Dette temaet skaper for de fleste både en økt innsikt i hvilke muligheter som finnes og setter i gang prosesser hos deltakerne som er sentrale i programmet. Riktignok opplever noen av deltakerne at disse prosessene er krevende, men sett utenfra synes det som om økt forståelse for hvordan deltakernes kriminelle atferd har rammet flere enn den kriminelle er et positivt resultat av programmet selv om enkelte deltakere opplever det som ubehagelig.

Temaet kommunikasjonsprosesser er også et tema som åpenbart gir en del av deltakerne en del. De får større generell innsikt i kommunikasjonsprosesser og i hvordan de selv oppfattes i kommunikasjon med andre. Flere gir uttrykk for at dette har hjulpet dem både i kommunikasjon med partner og med barna.

Familiedagen er også et tema som mange trekker frem. Hvorvidt dette er et resultat av at innholdet i seg selv er så positivt, eller det bare er snakk om det positive i at man legger til rette for at familien kan være der, er usikkert. Vi registrerer likevel at noen av deltakerne gir uttrykk for at de har gjort ting sammen med barna som de aldri tidligere har holdt på med. Vi velger derfor å konkludere med at familiedagen gir deltakerne muligheter til å utøve farsrollen på en positiv måte overfor barna.

Det er tydelig at dette er temaer i programmet som bør opprettholdes.

Det er likevel tydelig at deltakernes opplevelser av programmet i stor grad er et resultat av den undervisningsmetoden som benyttes og de prosesser denne setter i gang hos deltakerne. Fokus i programmet er i begrenset grad knyttet til ensidig formidling av kunnskap. I stedet legger stor vekt på å benytte tilnærminger der deltakerne selv må jobbe seg frem til løsninger på de problemstillingene de selv reiser.

En siste suksessfaktor vi skal trekke frem er trygghet. Det virker som om deltakerne føler seg trygge, både på de andre deltakerne og på programlederene. Dette bidrar til at deltakerne tør å ta opp problemstillinger som de ikke vil ta opp i andre sammenhenger. En stor utfordring er at fengsler preges av at mange innsatte prøver å spille en tøff rolle. Selv om det er innsatte som i utgangspunktet ikke identifiserer seg med en slik rolle, så vil de fleste tilpasse seg den rollen man tror at andre forventer av en (Goffman 1992). I programsamlingene blir det tillatt å spille en annen rolle – og deltakerne føler seg trygg på at de blir respektert selv om de viser andre sider ved seg selv enn det som ellers forventes i fengselet. Interessant er det å legge merke til at mange av deltakerne understreker at det at man underskriver et taushetsløfte er viktig

for dem. Selv om den rettslige forpliktelsen som ligger i et slikt taushetsløfte er tvilsom, så er det derfor likevel viktig å opprettholde ordningen med å skrive under et slikt dokument.

Roller

Som vi har vært inne på så skapes roller av forventninger og normer (Garsjø 1997). ”Pappa i fengsel” gir deltakerne kunnskap om hvordan denne rollen skal utøves. Programmet tydeliggjør også de forventningene og de normene som er knyttet til papparollen. Økt kontakt med barn og familie ellers forventes å underbygge deltakernes opplevelse av hvilke forventninger som rettes mot dem i papparollen. Deltakerne gir også tydelige tilbakemeldinger på at programmet både gir dem anledning til å fokusere på papparollen og at diskusjonene med de andre gir dem muligheter til å utvikle denne rollen. Vi er nokså sikre på at programmet derfor bidrar til å styrke deltakernes fokus på sin rolle som pappa – i alle fall mens programmet gjennomføres.

Flere av de intervjuene som ble foretatt, ble gjennomført fire til seks måneder etter at programmet ble avsluttet. Naturlig nok var dette deltakere som hadde lengre dommer og som var i lukkede fengsler. De tilbakemeldingene som disse deltakerne kom med, ga oss noen viktige innspill i forståelsen av hvordan papparollen kan utvikles i et fengsel. I denne forbindelse ble intervjuene med deltakerne analysert i rekkefølge slik at alle tre intervjuene med hver deltaker ble analysert før vi gikk videre til den neste. Det var i den forbindelse påtakelig hvordan deltakerne i de to første intervjuene – ved oppstart og avslutning av programmet – var engasjerte og opptatt av hvordan de skulle fylle papparollen. Intervjuene etter fire til seks måneder ga et helt annet bilde. Deltakerne var passive og resignerte og fokuserte mest på hvor vanskelig alt var og at de fikk liten eller ingen støtte til å være pappa.

I et fengsel blir kontakten med andre innsatte viktigere jo lengre du sitter inne (Gordon et McConnell, 1999). De forventningene og normene som de innsatte som helhet representerer, blir de viktigste for de som skal overleve et lengre fengselsopphold. Vi vet at barn og papparollen har en liten plass i det ordinære fengselslivet (Grambo 2002). Våre deltakere gir også klare tilbakemeldinger på at det gjelder for dem. Fengselssystemet er et sted der følelser som smerte, svakhet, frykt og ensomhet er vanskelige temaer å snakke om (Magaletta et Herbst 2001). Det synes som om slike følelser i liten grad er akseptert på andre arenaer enn der barn og familie er tema. Fokus på barn og familie gjennom pappaprogrammer eller pappagrupper legitimerer derfor at de innsatte tar opp slike ”myke” følelser (Grambo 2002, Hedin 2000). Papparollen og de utfordringene som denne skaper er ikke et tema de kan diskutere utenfor programsamlingene. Det innebærer at det for en stor del så møter de andre innsatte deltakerne med forventninger og normer som knyttes til rollen som kriminell, ikke papparollen. Flere av deltakerne opplevde det også som et problem at mens programlederne forholdt seg til dem i forhold til deres papparolle og prøvde å hjelpe dem til å utøve den rollen best mulig, så gjaldt det ikke fengselsansatte generelt. De som tok opp denne problemstillingen opplevde at en del ansatte først og fremst så på dem som kriminelle og derfor var svært uvillige til å finne løsninger slik at deltakerne kunne utøve papparollen, for eksempel ved besøk. Dette er trolig ikke et problem dersom deltakerne skal løslates umiddelbart etter deltakelsen i programmet. Deltakerne beskriver at programmet er så omfattende at i den perioden de deltar så er det papparollen som er i fokus.

Dersom deltakerne skal sone lenge etter at ”Pappa i fengsel” er avsluttet, er det fare for at fokuset på papparollen blir gradvis redusert. Dette kan trolig motvirkes ved at deltakerne får anledning til å fokusere videre på papparollen i

fengselet. Etablering av pappagrupper, jevnlig samtaler med kontaktbetjenten, kan være måter å gjøre dette på. I tillegg bør det vurderes om man i fengsler der de innsatte ikke kan bevege seg fritt, skal rekruttere deltakere som har andre møtepunkter, for eksempel bor i samme avdeling. Pappagrupper bør for eksempel trolig må ha en viss regelmessighet og omfang for at de skal ha noen virkning. Bieling et al (2013) understreker at gode gruppeprosesser krever både en viss hyppighet og intensitet. Gruppeterapi bør derfor etter deres mening tilbys minst en gang i uken. Uten sammenligning for øvrig, vil vi peke på at det er dokumentert at virkning av deltakelse i AA-grupper (Anonyme alkoholikere) som oppfølging etter en behandling, blir større dess oftere man møtes. I en undersøkelse som tok for seg deltakere i slike grupper som møttes mellom en og fem ganger i uken, så var resultatene vesentlig bedre for de som møttes fem ganger i uken enn de som møttes en gang i uken. (Moos et Moss 2004). I hvilken grad dette er overførbart til pappagrupper, vet vi ikke. Vi vet derimot at det i fengslene er vanskelig å ha fokus på papprollen (Grambo 2002) og at de innsatte utsettes for et omfattende press for å forholde seg til forventninger og normer i tråd med rollen som kriminell (Wolfe et Drain 2004, Christie 2007). Et alternativt fokus på papprollen krever derfor trolig en tilrettelegging av pappagrupper med en viss hyppighet og intensitet.

Nettverk og familietilknytning

Sosialt nettverk forstås som et sett av relativt varige, uformelle relasjoner mellom mennesker (Bo og Schiefloe, 2007). Tilknytningene i nettverket kan være direkte eller inndirekte og sterke eller svake. Det er disse båndene som utgjør det viktigste grunnlaget for den enkeltes sosialisering, livsmestring og identitetsutvikling. Mennesker er på denne måten avhengig av og tilpasser seg andre mennesker, og det er i rammen av sitt sosiale nettverk den innsatte utvikler og bekrefter sin selvidentitet og får tilgang til viktige ressurser til mestring av

hverdagslivet under soning. Et kjernebegrep i denne sammenheng er sosiabilitet, et uttrykk som favner særlig to forhold (Bø og Schiefloe, 2007). På den ene siden dreier seg om behovet mennesket har for å høre til, mens det på den andre siden omhandler det potensialet og mulighet mennesker har til å inngå i forpliktende relasjoner (ibid.). Lange fengselsdommer gjør det svært krevende å opprettholde et sosialt nettverk utenfor fengselet. Mange av våre informanter har også mistet mye av kontakten med det sosiale nettverket de var en naturlig del av frem til soningsstart, og det viktigste nettverkene har for mange, i perioder av soningen, vært de andre innsatte og betjentene. Dette gjelder også kontakten med familien, og flere av informantene forteller om hvor vanskelig det er å holde denne kontakten ved like. Spesielt virker soningsstart, i følge informantene, som en sårbar og avgjørende periode. Den beskrives av flere som en krise for familien og mange opplever at de mangler strategier for å handtere denne overgangen. Studier av barns reaksjoner bekrefter også disse utfordringene og vi kan anta at graden av fars involvering i barnas liv før soningen samsvarer med de negative konsekvensene i barnas liv i overgangen til soning (Swan 1981 i Magletta et Herbst 2001). Det synes også som det er mange av våre informanter bruker lang tid på å reetablere den tapte kontakten og at dette arbeidet starter først som et ledd i arbeidet med tilbakeføring til samfunnet mot slutten av soningen.

Kvaliteten på de sosiale nettverkene til den innsatte og spesielt kvaliteten på relasjonen til familien viser seg å være en svært viktig beskyttende faktor for de innsattes muligheter for rehabilitering etter avsluttet soning (Lösel et al 2012). Familien er ofte en viktig kilde til håp og kontakt med verden utenfor fengselsmurene og flere studier viser at innsatte som klarere å opprettholde en god kontakt med familien under soningen raskere tilpasser seg soningssituasjonen, har færre disiplinære problemer og har mindre sannsynlighet for å falle tilbake til kriminalitet (Magaletta et Herbst 2001). Familierelasjonene er ofte mer robuste relasjoner enn andre og mens kontakten med tidligere

kollegaer, naboer og venner kan være svært sårbare og dermed lite motstandsdyktige i det bruddet som soningen innebærer, vil familierelasjonene ofte være mer varige.

Et viktig spørsmål knyttet til mulige effekter av programmet "Pappa i fengsel" er om programmet tilfører de innsatte holdninger, kunnskaper og strategier som kan styrke de innsattes tilknytting til barna og familien. Våre informanter gir uttrykk for et sammensatt og tvetydig bilde av de erfaringer de gjør seg underveis og etter avsluttet program. På den ene siden er det helt klart at programmet oppleves som en igangsetter av en prosess hvor den innsatte i stadig større grad blir bevisst sin betydning som far og familiemedlem også under soningen. Spesielt virker det som dagen med familiekartlegging er viktig, men også familiedagen med besøk av barn og partner er blant de erfaringer informantene trekker frem som sentrale. På den annen side oppleves det som en frustrasjon at programmet ikke klarer å gi de innsatte et handlingsrom og tilføre strategier i møte med de utfordringer og begrensninger soningen gir dem som fraværende fedre under soningen. Det synes dermed som programmet er viktig ved at den fører til en forsterket bevissthet knyttet til familiens betydning. Flere gir uttrykk for at de har lært mer eller fornyet sin kunnskap om barns behov og utvikling. De har også tilegnet seg nye strategier i handteringen av potensielt vanskelige situasjoner. Flere forteller også at partneren har gitt uttrykk for at de har endret seg i løpet av programmet. Vi kan også anta, ut fra våre intervjuer, at programmet innebærer en unik arena for de innsatte og snakke om savnet etter sine barn og tapet av nære relasjoner i familien som også forsterker de prosessene som settes i gang i løpet av programperioden.

Styrket kontakt med et sosialt nettverk utenfor fengselsmurene innebærer muligheter for tilgang til informasjon om livet i familien og nettverket for øvrig.

Dette er først og fremst et avgjørende utgangspunkt for opplevelse av tilknytning og identifisering med et hevedagsliv utenfor fengselet og viktig fordi den kan styrke muligheten for reintegreringen i samfunnet etter soning. Kontakten kan også være en motvekt mot en styrking av de kriminelle delene av det sosiale nettverket under soning. Denne kontakten kan imidlertid også være en kilde til bekymringer som også forsterkes ved de begrensingene som legges på kommunikasjonen med barna og familien. Flere av informantene forteller om denne effekten når de sammenlikner sin soning i et høysikkerhetsfengsel med åpen soning. I et høysikkerhetsfengsel er kontakten svært begrenset noe som også gir den innsatte større muligheter til å beskytte seg mot informasjon og kunnskap om hva som skjer i familien og det sosiale nettverket forøvrig. Mange av våre informanter soner forholdsvis lange dommer og det er i de første årene, som oftest skjer i høysikkerhetsfengsler som de fleste også har opplevd eller opplever at kontakten svekkes. Det er en målsetting om at familierelasjoner skal holdes ved like under soning og programmet kan hindre noe av tendensen mot isolering fra familienettverket i tidlige faser av soningen og under soning i høysikkerhetsfengsel. Studier viser at kvaliteten på de innsattes familierelasjoner er forholdsvis stabil gjennom og etter soningen (Lösel et al 2012). Dette kan innebære at en styrking eller reetablering av relasjonene gjennom fokus på familien og muligheten for å opprettholde en god kommunikasjon med familien bør være sentralt i rehabiliteringsarbeidet også underveis i soningen. Programmet vil følgelig kunne være viktig i ulike faser av soningen, men det er viktig med en spesiell oppmerksomhet knyttet til de individuelle forskjellene som vil prege deltarne i programmet. Vi har sett av geografisk avstand, barnas alder, språk, forholdet til barnas mor og tiden til løslatelse alle er forhold som skaper særskilte utfordringer som må løses av den enkelte.

Sosial kapital

En av antakelsene som ligger til grunn for ”Pappa i fengsel” og som er dokumentert som sentralt element i en del av den internasjonale forskningslitteraturen er at styrking av nettverket skal bidra til sosial kapital (Wolf et Draine 2004, Lösel et al 2012). Vi har bare i begrenset grad registrert at programmet har bidratt til sosial kapital. Den mest nærliggende forklaringen på det er at sosial kapital i den form som forskningslitteraturen beskriver, først blir aktivisert når den innsatte er ferdig med soningen. Alle våre intervjuer ble gjennomført mens deltakerne fortsatt var i fengsel, noen hadde til og med mange år igjen av sin soning. Det er derfor ikke overraskende at vi ikke finner den formen for sosial kapital som andre beskriver.

Likevel er det en del elementer som vi vil beskrive som sosial kapital. Først og fremst tyder våre data på at det utvikler seg sosial kapital i deltakergruppen. På grunn av den pedagogiske modellen som benyttes, så utvikles det et nettverk der deltakere og programledere utgjør et fellesskap som gjensidig bidrar med løsninger på problemer som hver enkelt legger frem. I noen fengsler så opprettholdes dette nettverket etter at programmet er gjennomført ved at fengselet tilbyr samlinger i pappagrupper. Andre fengsler tilbyr ikke dette, og noen trenger ikke videre oppfølging fordi de løslates. Vi vet også at barn og familie, er tema som ellers ikke blir diskutert i fengslene (Grambo 2002). Det fellesskapet deltakerne beskriver at programmet skaper, er et så sentralt element i programmet at vi mener at det er uhensiktsmessig å tilby programmet til innsatte med lengre soning uten å tilby oppfølging i pappagrupper (jfr det vi foran har sagt om roller).

Vi synes likevel det er grunn til å redusere en del av de forventningene som internasjonal litteratur kan skape om gevinstene av sosial kapital. Den skandinaviske velferdsstaten skiller seg fra andre velferdsstater ved at staten og

kommunene tar et vesentlig større ansvar for å sikre innbyggernes velferd enn det som gjøres i andre land (Esping-Andersen 1990). Nettverk og sosial kapital er derfor ikke like viktige for å skaffe seg jobb, bolig og sikre økonomiske tilskudd til beboere i skandinaviske land som i for eksempel USA. Riktignok beskriver Rothstein et Stolle (2003) hvordan sosial kapital i de skandinaviske samfunnene er minst like omfattende som i andre land, men mye av den frivillige innsatsen som ytes gis gjennom frivillige organisasjoner som er blitt nokså profesjonelle (Selle 1996). Sosial kapital representert ved uformelle nettverk synes derfor ikke å være like viktig i Norge som i en del andre land der dette fremheves som en sentral gevinst ved pappaprogrammer.

Sannsynligvis er derfor det som kalles forvaltningssamarbeid en minst like viktig suksessfaktor i kriminalomsorgen som oppbygging av sosial kapital. Vi skal derfor siden komme tilbake til at det bør vurderes å tilrettelegge deler av programmet slik at deltakerne kan benytte programdeltakelsen til å knytte kontakter med relevante tjenester utenfor kriminalomsorgen.

Rammebetingelser

Programmet er utviklet på Bastøy og bygger på erfaringskunnskap utviklet der. Kriminalomsorgen sitter inne med en omfattende erfaringsbasert kunnskap som verken er dokumentert eller operasjonalisert. En utvikling av norsk kriminalpolitikk fordrer derfor at denne erfaringsbaserte kunnskapen blir nyttiggjort og videreutviklet. Dersom man skal implementere modeller som er bygget på erfaringsbasert kunnskap er en suksessfaktor at modellene er så fleksible at de kan tilpasses den virkelighet som andre møter (Røvik 1998).

Norsk kriminalomsorg har fått et stadig sterkere fokus på rehabilitering. Gode rehabiliteringsstrategier krever at man søker å gi de som trenger rehabilitering et

helhetlig tilbud (Normann et al, 2003). Helhetlige tilbud har også vært trukket frem som et av suksesskriteriene ved noen av de vellykkete tilbudene kriminalomsorgen har satt i verk (Øiestad 2005, Bergsgard et Danielsen 2012). Dette har kriminalomsorgen også tatt konsekvensen av og etablert tilbakeføringsgarantien og tilsatt tilbakeføringskonsulenter. «Pappa i fengsel» kan også ses på som et element i en slik helhetlig rehabilitering. En av målsettingene med dette programmet er at fedre som soner fengselsstraff skal kunne ivareta en kvalifisert papparolle etter endt soning. For fedre som er i avslutningen av sin soning, eller fedre som bare soner en kort dom er dette ikke den store utfordringen for kriminalomsorgen. Utfordringen for kriminalomsorgen er å tilby et helhetlig tilbud til fedre som har lang tid igjen av soningen. Det er en overordnet målsetting for kriminalomsorgen at barn skal rammes minst mulig av at deres far er i fengsel. Det innebærer at man har en ambisjon om at fedre skal kunne ivareta sin papparolle best mulig under soningen. I praksis betyr det at man må se programmet «Pappa i fengsel» som en del av en helhetlig strategi.

Både tilbakemeldingene fra informantene og annen internasjonal forskning, viser at styrking av nettverk og gjensidige forpliktelser innen disse er en sentral virksom faktor i dette programmet (Loper et Turk 2007). Mulighetene for å styrke nettverket er likevel ikke bare påvirket av deltakernes motivasjon og kompetanse, men også av de rammebetingelsene som settes av kriminalomsorgen og omverden forøvrig.

Ett eksempel på en slik rammebetingelse som påvirker kommunikasjon innad i familienettverket, er telefontid. Ved åpne fengsler er mulighetene til å kommunisere med familien vesentlig bedre enn ved et lukket fengsel. Det innebærer at deltakerne i åpne fengsler kan følge opp familien, særlig barna, slik at man kan ivareta en del av barnas behov for kommunisere med pappa. I

lukket fengsler er telefontiden begrenset, og særlig fedre med flere barn opplever de rammene som settes, som vanskelig å forholde seg til. I praksis innebærer dette at reglene for begrenset telefontid i et lukket fengsel hemmer mulighetene til måloppnåelse i programmet, mens vide muligheter til telefonkontakt i et åpent fengsel fremmer mulighetene.

I en soningshverdag er kontakt med det sosiale nettverket utenfor fengselet svært begrenset. Flere av informantene forteller om hvor vanskelig det er å måtte prioritere den korte telefontiden mellom samtaler med barna og samtaler med (x)partner. Andre forteller om frustrasjoner over manglende aksept for at permisjoner knyttet til viktige dager i barnas liv som for eksempel skolestart, fødselsdager og lignende, gir mulighet til permisjon. Andre igjen forteller om hvordan fengselet ikke klarer å tilpasse fremstillinger slik at innsatte kan delta ved medisinsk behandling til barna, selv når det av medisinske grunner er tilrådelig at pappa deltar. I slike situasjoner blir hensynet til sikkerhet og kapasitet satt opp mot hensynet til innsattes rehabilitering. Dette er selvsagt reelle sikkerhets eller kapasitetshensyn, men det kan være en fare for at slike vurderinger også preges av en forståelse av den innsatte, og kanskje spesielt den mannlige innsatte, som løsrevet fra barn og familie og at det dermed ligger et institusjons- og kjønnsaspekt ved vurderingene som utydeliggjør den betydning kontakten kan ha for den innsatte, barn, familien og for den innsattes fremtid (Magaletta et Herbst 2001).

Barn som vokser opp i dag har helt andre kommunikasjonsmønstre enn tidligere. Det snakkes mye mer i telefon, man er mye mer tilgjengelig og man har en rekke andre kommunikasjonskanaler enn telefon. Barns forventninger både til omfang og form på kommunikasjonen med fedre er vesentlig større i dag enn bare for få år siden. Det er all grunn til å tro at i tråd med den teknologiske utviklingen så vil disse forventningene bare øke. Barn som har fedre borte fra

hjemmet, kan i dag kommunisere både med lyd – bilde kommunikasjon (for eksempel Skype). I tillegg er de vant til at opplevelser de vil dele med en far borte fra hjemmet blir dokumentert via mms-bilder eller video-snutter. Dersom kriminalomsorgen skal ta barnas behov for kontakt med sin far i fengsel på alvor, er det behov for å tilpasse seg denne utviklingen noe bedre enn dagens situasjon tyder på. En eventuell endring av de generelle rammebetingelsene for kommunikasjon mellom innsatte og omverden må også få konsekvenser for innholdet i «Pappa i fengsel». De tilbakemeldingene som gis om barnas reaksjon på de videoene som utarbeides av deltakerne i noen fengsler, viser at disse er svært viktige for barna. De teknologiske mulighetene for å styrke kommunikasjonen mellom barna og innsatte fedre finnes. I St. meld. 37 (2007-2008) foreslås det blant annet å legge til rette for at innsatte kan benytte løsninger som bruk av web-kamera for å styrke kontakten med pårørende. Ingen av de fengslene som deltok i denne undersøkelsen hadde tatt i bruk slike løsninger. Både av hensyn til barna og for å styrke mulighetene for å ha gode og virksomme nettverk når soningen avsluttes, bør man jobbe aktivt for å finne løsninger der deltakerne i «Pappa i fengsel» kan utnytte de teknologiske mulighetene for god kommunikasjon med familien, uten at dette setter sikkerheten i fengslene i fare.

Virksomme nettverk er ikke bare knyttet til kontakten med familien. Tilbakemeldingene fra informantene viser at kontakten innad i deltakergruppen er viktig. Programsamlingene blir en arena der man både kan trekke frem de utfordringene man opplever, og der man kan diskutere mulige løsninger. Slike arenaer knyttet til utfordringer i familien, finner man ellers lite av i fengslene (Hansen 2006, Grambo 2002). Problemet er at programsamlingene i stor grad blir eneste arenaen der slike utfordringer kan tas opp. I åpne fengsler er mulighetene for å kommunisere med andre deltakere også utenom samlingene forholdsvis gode, men i lukkede fengsler vil mulighetene for å kommunisere med

andre deltakere avhengig av at man soner på samme avdeling. Det er likevel få indikasjoner i vårt datamateriale på at uformelle treffpunkter benyttes til slike samtaler om utfordringer med familien. De intervjuene som ble gjort en tid etter at programmet var avsluttet, viste tydelig at deltakerne hadde et behov for organisert videreføring av en arena for å diskutere utfordringer knyttet til papparollen. Dette behovet synes å være særlig stort dersom programmet tilbys tidlig i soningen. Det bør derfor vurderes om det skal settes som forutsetning for å få sette i gang programmet at fengselet følger opp med faste pappagrupper.

En annen kontakt som også fremstår som viktig er kontakten med programlederne. Den beskrivelsen som deltakerne gir av programlederne tyder på at deltakerne opplever dem som allierte og støttespillere i deltakernes ambisjoner om å fungere som pappa i fengsel. Andre fengselsansatte beskrives mer som motstandere. «Pappa i fengsel» er en arena der programlederne får vist at de er mennesker som når det gjelder barn og familie møter for en stor del de samme utfordringene som deltakerne (Hansen 2006). Dette er med på å bygge opp en annen tillit mellom deltakerne og programlederne og deltakerne enn med andre ansatte i fengselet. Kriminalomsorgen legger til grunn at gode relasjoner mellom innsatte og ansatte er avgjørende for å få til gode rehabiliteringsprosesser (Drægebø et al 2006). Slike relasjoner skapes mellom programlederne og deltakerne i løpet av programmet, men etter at programmet er avsluttet er det vanskelig å opprettholde en slik kontakt. Dette gjelder særlig ved store fengsler med flere avdelinger og hvor programlederne og deltakerne ikke har noen ordinære kontaktpunkter etter at programmet er avsluttet. Det bør derfor vurderes om man kan organisere programmene på en slik måte at de mulighetene for å skape en god kontakt mellom ansatte og deltakerne utnyttes bedre. En løsning kan være at kontaktbetjentene til de aktuelle deltakerne trekkes mer inn i programgjennomføringen, for eksempel ved at de deltar ved minst en av samlingene.

En annen rammebetingelse som både kan fremme og hemme kontakten med familien, er besøksmulighetene i fengselet. Gode besøksmuligheter, både i form av tilrettelagte besøksrom og familiehus, fremmer de positive virkningene av «Pappa i fengsel», mens dårlige besøksmuligheter begrenser dem. Det er klart at tilrettelegging for gode besøksmuligheter i fengsel, er et satsningsområde for kriminalomsorgen. Barneombudets ekspertgruppe pekte på at det ikke er nok å ha lokaler, også utforming og tilrettelegging av lokalene er viktige (Barneombudet 2010). De samme tilbakemeldingene gis av deltakerne i «Pappa i fengsel». Det er ikke store investeringene som er nødvendig for å gjøre et besøksrom hyggelig og funksjonelt også for barna. Dersom et besøksrom ikke er tilfredsstillende for barna, så risikerer man at barn kommer på besøk av hensyn til pappa, ikke av hensyn til egne behov. Barneombudets ekspertgruppe har nokså klare anbefalinger om hva som bør gjøres for at besøksrommene skal oppleves som positive for barna. Barneombudets konklusjon er at «*De fleste endringene barna foreslår krever først og fremst en endring av holdninger og bevissthet....*» (Barneombudet 2010, s 18). I så fall bør det at fengselet tilbyr «Pappa i fengsel» være et incitament til å få på plass en tilfredsstillende tilrettelegging av fengselets besøksfasiliteter.

Det nettverket som «Pappa i fengsel» først og fremst har som mål å styrke, er med barn og familie ellers. Flere av deltakerne peker på at programmet gjør dem mer bevisste på de problemene som finnes hjemme og som de ikke kan løse fra fengselet. Noen foreslår av ulike grunner at mødre skal trekkes mer inn i programmet. For noen kan dette kanskje være en hensiktsmessig løsning, men for andre kan dette i stedet bli en arena for konflikter. Flere av deltakerne peker også på at det er et behov for å bistå de hjemme med å finne løsninger blant annet på vanskelig økonomi og andre behov for oppfølging fra andre tjenester. Dette kan det selvfølgelig ikke være kriminalomsorgens oppgave å løse. En del

fengsler får nå egne «tjenestetorg» der offentlige tjenester som NAV kommer inn og tilbyr tjenester overfor de innsatte. I slike fengsler bør det vurderes om det skal legges til rette for at deltakere i programmet kan avtale møter med relevante virksomheter der de møter selv sammen med pårørende som trenger hjelp, for å få råd og veiledning. Et alternativ for fengsler som ikke har slike løsninger, kan være at man i forbindelse med programmet arrangerer en samling der den innsatte og pårørende kan møte relevante offentlige tjenester.

Den klassiske rollen i offentlig forvaltning har vært portvokterrollen. Det vil si at en sentral oppgave for ansatte i offentlig forvaltning har vært å sørge for at bare de som kan dokumentere at de er kvalifiserte til det, får en bestemt ytelse. Denne arbeidsformen innebærer bygger på at det er den enkelte borger som selv skal ta initiativ til å få de tjenester og ytelser som de mener de har rett på. Det er videre borgerens ansvar å kunne argumentere på en slik måte at man overbeviser portvokteren om at man har så vel behov som rett på den aktuelle ytelsen. Denne måten å yte offentlige tjenester har etter hvert blitt kritisert. Kritikken har særlig vært knyttet at en slik måte å forholde seg til de som trenger offentlige tjenester, favoriserer de ressurssterke, mens mange av disse tjenestene er opprettet nettopp for å ivareta dem som ikke er like ressurssterke som andre.

Utdanninger innen helse- og sosialsektoren har derfor i mange år fokusert på aktiv brukermedvirkning og hvordan ansatte i disse tjenestene kan fungere mer som agenter for brukerne enn som portvoktere (Helgesen et Hansen, 2009). Ett eksempel på hvordan den klassiske portvokterrollen har endret seg er primærlegene som tidligere hadde en sentral rolle både som portvokter for spesialisttjenester og for økonomiske trygdeytelser, men som nå er blitt mer agenter for sine pasienter. Det samme ser vi også i en del tjenester som er rettet inn mot personer som på grunn av psykiske lidelser og rusbruk ikke er i stand til å fremme sine egne interesser (Hansen et Landsnes 2013, Hansen et al 2013)

Vi vet at den typiske fengselsinnsatte både er mindre ressurssterke enn gjennomsnittsbefolkningen og at de har et større behov for tjenester enn andre (Friestad og Skog Hansen, 2004). Det samme gjelder tilsynelatende også for innsattes nærmeste familie (Hamsund et Sandvik 2010). Gjennom ordningen med kontaktbetjenter har kriminalomsorgen også startet opp en ordning der man prøver å være proaktive i arbeidet med å finne fremtidige løsninger for de innsatte. Det synes likevel å være en vei å gå. Deltakerne i programmet klager over at det tar lang tid å få svar på søknader og at det er vanskelig å få gjennomslag for tilpassete løsninger for å ivareta spesielle behov. Tilbakemeldingene fra innsatte som også har erfaring fra Sverige, er at man der er flinkere til å ivareta behovene som innsatte og deres familier har. Når det tar lang tid å få svar på søknader, så skaper dette usikkerhet. Dersom det for eksempel er snakk om permisjoner for å følge opp barn, så skaper det også usikkerhet hos barna.

Oppsummering

Utgangspunktet for denne undersøkelsen var metoden ”Contribution Analysis”. Vi ønsket altså å finne ut i hvilken grad ”Pappa i fengsel” har bidratt eller fungert i tråd med de antagelsene som er basis for programmet. Tilbakemeldingene fra deltakerne er stort sett positive, men ikke entydige. Det kan være flere forklaringer på dette.

Først og fremst er det tydelig at programmet ikke er tilpasset alle deltakerne. Noen av deltakerne har allerede i utgangspunktet gode relasjoner til sin familie, de er velutdannete og kan mye om barneoppdragelse, de er regner ikke med at det vil by på problemer å skaffe seg jobb og bolig når de har sonet ferdig, noen har til og med så gode nettverk at mens de er i fengsels så driver andre familiemedlemmer deres lovlige virksomheter videre. Flere av disse deltakerne fremsto (riktignok gjennom egen beskrivelse) som de mest ressurssterke i sine familienettverk og var derfor mest opptatt av hvordan de kunne opprettholde og til en viss grad betjene nettverkene fra fengselet. Sentrale spørsmål for dem var hvordan de kunne få orden på familiens økonomi, hvordan de best kunne følge opp ungene og så videre. Slike deltakere kan nok bidra positivt inn i en pappagruppe, men det er vanskelig å se at programmet bidrar til et særlig endret fokus på papparollen – siden det fokuset synes å være sentralt hos disse deltakerne i utgangspunktet, er det kanskje like greit. Det blir likevel litt som å sende ikke-røykere på et røykeavvenningskurs.

Vi registrerer også at programmet har ambisjoner, blant annet om å styrke kontakten med barna som fremstår som realistiske for deltakere som skal avslutte soningen, eller over på åpne soningsformer. For innsatte som er i lukkede fengsler, gjerne langt unna barnas bosted så er det vanskelig å ivareta disse ambisjonene.

”Pappa i fengsel” har også ambisjoner om å motvirke noen av de problemene som barn og barnas mor opplever, men en del av de problemene som familiene opplever, kan ikke løses verken av den innsatte eller av kriminalomsorgen. Dersom barna opplever mobbing på skolen, eller former for læringsvansker så må disse løses der de oppstår. Dårlig økonomi på grunn av pappas fengselsstraff er også et problem som verken den innsatte eller kriminalomsorgen kan gjøre noe med. For noen av deltakerne bidrar deltakelsen i programmet både til motivasjon om å ta ansvar samtidig som det også medfører stor grad av frustrasjon over å bli bevisstgjort på hvordan de ikke kan hjelpe.

En del av de negative tilbakemeldingene vi får, kan derfor forklares med forhold som ikke egentlig handler om selve programmet med forhold utenfor programmet. Hvis vi ser isolert på programmet er det tydelig at dette bidrar for en stor del i tråd med de antagelser vi skisserte innledningsvis.

Individ

En stor del av deltakerne har fått relevante kunnskaper om barn og barneoppdragelse og hvordan de skal utøve en papparolle. Det er særlig noen temaer som familiekartet, kommunikasjon og familiedagen er innholdskomponenter som er viktige og som åpenbart må opprettholdes i programmet. Erfaringene fra andre pappaprogrammer tyder på at innholdet i slike programmer ikke er avgjørende for en eventuell suksess. Vi tror derfor at det kan være hensiktsmessig å gjøre programinnholdet mer fleksibelt slik at det kan tilpasses deltakere med særskilte behov – særlig innsatte med lange dommer som har lang tid av soningen igjen.

Også deltakernes holdninger endrer seg. Vi kan ikke registrere at de innsatte har endret holdninger til kriminalitet, stort sett uttalte alle seg også før oppstart av

programmet som om dette var siste gangen de hadde vært med på kriminelle aktiviteter, men det hadde vel vært mer overraskende om de hadde sagt noe annet. De holdningene vi derimot kan registrere er de samme som også andre har registrert: de blir mer opptatt av barn og hvordan familien ellers har det.

Økt selvtillit er beskrevet som positivt resultat i andre programmer. Det gjelder også for ”Pappa i fengsel”. Særlig deltakere som ikke hadde hatt god og regelmessig kontakt med barna før, beskriver for eksempel med stolthet familiedagen og hvordan de klarte å etablere kontakt med barna. De mulighetene som ligger i programmet for å utvikle deltakernes ferdigheter, styrker selvtilliten til de som ikke behersker slike utfordringer fra før.

Mens programmet gjennomføres er det tydelig at deltakerne blir mer bevisste og i større grad identifiserer seg med papparollen enn de gjorde før. Ambisjonene om at papparollen skal bli viktigere gjennom programmet realiseres derfor. Ting tyder likevel på at denne identifikasjonen med papparollen, reduseres dersom deltakerne fortsatt skal sone uten at de får noe tilbud som kan opprettholde fokus på papparollen.

Nettverk

De fleste deltakerne er tydelige på at programmet styrker nettverket deres, særlig relasjoner til barn og eventuell partner. Dette er delvis et resultat av at de er blitt flinkere til å håndtere både barn og partner (for eksempel er blitt flinkere til å kommunisere) og delvis et resultat av at forholdene for kontakt er blitt lagt bedre til rette. I hvilken grad det bygges opp noe sosial kapital på denne måten er vi usikre på. Våre data tyder på at programmet først og fremst bidrar til å styrke kvaliteten på relasjonene innad i nettverket: barna opplever møtet med pappa

mer positivt enn før, mor får større forståelse for de utfordringene hun sliter med etc.

I den grad vi registrerer at sosial kapital er relevant, er når pappa benytter det sosiale nettverket han har bygget opp før soningen tok til, til å hjelpe barn og moren til å løse problemer mens han sitter inne. Programmet skaper slik sett ikke sosial kapital for pappa, men kan bidra til at pappa innser at mor og barn har behov for støtte, en støtte som i noen tilfeller blir realisert ved at pappa aktiviserer den sosiale kapitalen han hadde før soning. I praksis betyr det at han for eksempel får sin bror til å hjelpe barna og moren.

Organisasjon og samfunn

Det er en rekke forhold knyttet til organisering av kriminalomsorgen og samfunnet for øvrig som påvirker i hvilken grad programmet fungerer etter intensjonene.

Den faktoren som er mest styrende for hvordan ”Pappa i fengsel” fungerer, er hva slags fengsel tilbudet gis i og hvilke regler og muligheter dette fengselet har. Det ser ut som om skillet mellom lukkede og åpne fengsler er særlig avgjørende. Åpne fengsler er bedre tilrettelagt både for at pappa skal kunne ha kontakt med barn og familie ellers, og for at deltakerne kan ha uformell kontakt utenom samlingene med muligheter til å fortsette de diskusjonene som ble startet opp på samlingen.

Vi ser også at det er av stor betydning om deltakerne er starten eller i slutten av soningen. For det første så er det tydelig at de som er tidlig i soningen har behov for et noe annet fokus og innhold i programmet enn de som er i slutten av soningen. Programmet har sterkest fokus på hvordan papparollen skal utøves

utenfor fengselet, de som er i starten av soningen har mer behov for å finne ut hvordan de skal fungere som pappa mens de er i fengselet. Vi ser også at dersom deltakerne er tidlig i soningen, så er det nødvendig at det tilrettelegges for oppfølging av programmet (for eksempel ved faste pappagrupper) slik at fokus på papparollen kan opprettholdes.

En annen faktor som også synes å påvirke programmet er kultur og holdninger i fengslene. Noen av de innsatte oppfatter særlig programlederne som medspillere som prøver å hjelpe deltakerne til å finne løsninger. I noen av fengslene beskrives de andre ansatte som passive regelforvaltere som er lite hjelpsomme med å finne konstruktive løsninger. I stedet begrenser man seg til å si nei eller ja til de søknader som deltakerne kommer med. Andre steder beskrives de ansatte som mer aktive som i samarbeid med den innsatte prøver å finne en løsning innenfor de rammene og det regelverk som finnes. Fengsler som preges av at ansatte prøver å hjelpe deltakerne til å utøve papparollen, gir deltakerne større muligheter for å identifisere seg med denne rollen.

Programmet legger også opp til at deltakerne skal få en innføring i en del av tjenestene som ytes av ordinære tjenester utenfor. Man legger i stor grad opp til at deltakeren selv skal kunne knytte kontakt med disse tjenestene. For deltakere som skal avslutte soningen er dette greit, men for de som har lengre tid igjen så er det behov for hjelp for å nyttiggjøre seg mulighetene til å få bistand fra ulike tjenester. Det er særlig mens pappa er i fengsel at familien trenger hjelp fra andre offentlige tjenester. For en del av deltakerne er en viktig del av papparollen at de hjelper til at familien får den hjelpen de har krav på mens han er i fengsel. For denne gruppen vil god tilrettelegging for å ta kontakt med relevante tjenester, styrke deres identifisering med papparollen.

Pedagogisk modell

På mange måter ser det ut som om den pedagogiske modellen man har benyttet er mer avgjørende enn selve innholdet i programmet. En modell som legger opp til dialog mellom programledere og deltakere, og deltakere i mellom, gir deltakerne en unik mulighet til å utvikle sin egen papparolle. Deltakerne opplever en klar felles identifikasjon både med de andre deltakerne og med programlederne. Dette fellesskapet rundt papparollen bidrar til at deltakerne kan fokusere på denne rollen selv om det ellers ikke er særlige muligheter for det i fengselet. Den pedagogiske modellen er derfor et sentralt element i programmet, og bør opprettholdes.

Anbefalinger

Vår konklusjon er at programmet ”Pappa i fengsel” isolert sett bidrar på den måten som forventet, men at programmet ikke er godt nok tilpasset variasjonen i mulige deltakere og ulike fengsler.

Noen elementer i programmet fremstår som basis for de positive tilbakemeldingene vi har fått. Elementer som familiekartet, kommunikasjon og familiedagen er åpenbart svært sentrale og må derfor beholdes. Den pedagogiske modellen som programmet bygger på med dialog, fokus på at deltakerne selv skal bidra med løsningsforslag og omfattende diskusjoner mellom deltakerne og mellom deltakerne og programlederne er, slik vi ser det, en sentral del av suksessformelen for programmet.

Likevel ser vi at det er behov for en del endringer.

Internasjonale oppsummeringer konkluderer med at pappaprogrammer bør utformes etter fleksible modeller slik at de kan tilpasses deltakere med ulik

bakgrunn, ulike behov og innenfor ulike rammer (Meek 2007, Loper et Tuerk 2007). Også i Norge er det stor forskjell både på innsatte og på fengsler. Det er derfor behov for å gjøre programmet mer fleksibelt slik at det kan tilpasses både variasjon i deltakergruppen og til det konkrete fengselet som programmet skal gjennomføres i. Fra organisasjonsforskningen vet vi at såkalte internasjonale ”superstandarder” (tiltak som ”alle” bruker) blir superstandarder fordi de etter hvert som de tas i bruk, blir tilpasset de rammene de blir implementert innenfor (Røvik 1998). Suksessen er derfor ikke et resultat av at tiltakene er standardiserte, men at de er tilpassete. ”Pappa i fengsel” bør derfor gjøres så fleksibel at programmet kan tas i bruk alle steder i kriminalomsorgen (også kriminalomsorgen i frihet).

Vi vil også anbefale at kriminalomsorgen er bevisst på hvem som rekrutteres, hvordan deltakergruppen settes sammen og på hvilke mål man har med hver enkelts deltakelse i programmet, og at innholdet i programmet tilpasset disse vurderingene. Etter vår mening bør dette innebære at det legges inn minst en del som er tilpasset innsatte som har lengre tid igjen av sin soning. Fokus i en slik del må være hvordan deltakerne kan utøve sin papparolle best mulig mens de soner.

For denne gruppen bør det dessuten legges til rette for en individuell oppfølging der de kan få råd og veiledning om hvilke tjenester familien har rett på mens pappa soner. Uten at vi har klart for oss hvordan det kan gjøres, bør det også vurderes om man skal legge inn ordninger som gjør at kriminalomsorgen kan bistå den innsatte slik at det kan rapporteres familiære behov for oppfølging fra barnevern, økonomisk støtte, særskilt tilrettelegging for barna på skolen etc til de aktuelle myndighetene.

Vi ser også at fire til seks måneder etter at programmet var avsluttet, så var mye av den positive innstillingen til papparollen forsvunnet. Vi tror derfor det er helt nødvendig å følge opp deltakere som skal sone mer enn noen måneder etter at programmet er avsluttet, med faste pappagrupper.

Den positive tilbakemeldingen nesten alle deltakerne gir på kontakten med programlederne er en viktig faktor. Sannsynligvis er dette med på å skape en mer positiv holdning både til soningen og til fengselssamfunnet generelt. I større fengsler er mulighetene for å opprettholde kontakten med programlederne etter at programmet er avsluttet, begrenset. Det bør derfor vurderes om deltakernes kontaktbetjenter skal trekkes mer inn i programgjennomføringen, for eksempel ved at de deltar på minst en av samlingene. Hvis dette skaper muligheter for at familie og familieforhold blir en naturlig del av samtalen mellom den innsatte og kontaktbetjenter, kan dette bidra til å opprettholde fokuset på papparollen ved fortsatt soning etter endt programdeltakelse.

Det å opprettholde kontakten mellom familie og pappa i fengsel er en utfordring som det i dag er en rekke teknologiske løsninger på. Kriminalomsorgen har allerede selv skissert en målsetting om å ta slike muligheter i bruk (St.meld 37 2007-2008). Denne målsettingen bør i alle fall realiseres for dem som er deltakere i "Pappa i fengsel".

Vi ser at kriminalomsorgen har gjort en innsats gjennom etablering av besøkshus og andre former for tilrettelegging av ulike former for besøkslokaler. Dette er positivt, men vi ser at det fortsatt er muligheter for å forbedre seg, både når det gjelder fysisk tilrettelegging og på hvilken måte kriminalomsorgen møter særlig barna. Et sterkere fokus på hvordan kriminalomsorgen kan gjøre besøk i fengslene til en positiv opplevelse for barna, vil derfor være en naturlig oppfølging av "Pappa i fengsel".

Litteraturliste

- Album, D. (1996). *Nære fremmede*. Oslo: Tano
- Arditti, J. A., Lambert-Shute, J., et Joest, K. (2003). Saturday morning at the jail: Implications of incarceration for families and children. *Family Relations*, 52,195–204
- Barneombudet (2010): *Fengslet familie - Erfaringer fra å ha en forelder i fengsel*, Oslo Barneombudet.
- Bergsgard N A et Danielsen T (2012): Rehabilitering av rus-avhengige i fengsel - nytter det? *Rus et Samfunn* 02/2013
- Bieling, P., McCabe, R.E., et Antony, M. (2013). *Cognitive behavioral therapy in groups*. New York: Guilford Press
- Birkemo, A. (1999). *Opplæringskvalitet i skolen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Boswell, G. (2002). Imprisoned Fathers: The Children's View. *The Howard Journal*, (Vol 41) No 1. February 2002.
- Braman, D. and Wood, J. (2003) 'From one generation to the next: How criminal sanctions are reshaping family life in urban America', in A. Travis and M. Waul (eds) *Prisoners Once Removed: The Impact of Incarceration and Reentry on Children, Families, and Communities*. Washington, DC: The Urban Institute Press, pp. 157–188.
- Brox, O (1995): *Praktisk samfunnsvitenskap*, 2. opplag, Universitetsforlaget, Oslo
- Bø, I., et Schiefloe, P. M. (2007). *Sosiale landskap og sosial kapital: innføring i nettverkstenkning*. Oslo: Universitetsforlaget
- Carlson, B., et Cervera, N. (1992). *Inmates and their wives: Incarceration and family life*. Westport, CT: Greenwood
- Christie (2007): Sosial kontroll, i Finstad L et Høigård C (red): *Kriminologi*, Pax Oslo
- Codd, H (2008): 'Detention and families', *Criminal Justice Matters*, vol 71:1,34 — 35
- Dallaire, D. H., Ciccone, A., et Wilson, L. (2010). Teachers' experiences with and expectations of children with incarcerated parents. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 31,281–290
- Danermark, B., Ekström M., Jacobsen, L. et Karlsson, J. C. (2003): *Attförklaringsamhället*, Lund: Studentlitteratur Lund

- Dowling, S. et Gardner, F. (2005). Parenting programmes for improving the parenting skills and outcomes for incarcerated parents and their children. *Cochrane database of systematic Reviews* 2005, Issue 4, art No: CD005557
- Drægebø, H. (red.) (2006) *Miljøarbeid i fengsel*. Oslo, KRUS
- Dyer W J, Pleck J H et McBride B (2012): Imprisoned Fathers and Their Family Relationships: A 40-Year Review From a Multi-Theory View *Journal of Family Theory et Review* 4 (March 2012): 20–47
- Egge, M. (2004). *De skjulte straffede*. Oslo: Redd Barna.
- Ekeland, T-J. (2004): *Autonomi og evidensbasert praksis*, Arbeidsnotat nr 6/2004, Oslo: Høgskolen i Oslo
- Endresen A et Moe S (2012): Arbeidsmiljøet blant NAV-ansatte sett i et sosial kapitalperspektiv, *Søkelys på arbeidslivet* 01-02/2012
- Esping-Andersen, G. (1990): *The Three Worlds Of Welfare Capitalism*, Cambrigde: Polity Press
- Farrall, S. (2004). Social Capital and Offender Reintegration: Making Probation Desistance Focused. I: S. Maruna and R. Immarigeon (Eds.), *After Crime and Punishment: Pathways to Offender Reintegration* (p. 57–82). Cullompton: Willan Publishing.
- Farrington, D. P. (2005). Childhood Origins of Antisocial Behavior. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 12/2005.
- Ferraro, K., Johnson, J., Jorgensen, S. and Bolton, F.G. (1983) ‘Problems of prisoners’ families: The hidden costs of imprisonment’, *Journal of Family Issues*, 4, 575–591.
- Freire, P (1997): *De undertryktes pedagogikk*, Christian Ejlers’ forlag, København
- Friestad, C. et Skog Hansen, I.L. (2002). *Levekår blant innsatte*. Oslo: Fafo. (Fafo-rapport 429).
- Garsjø, O. (1997). *Sosiologisk tenkemåte – en introduksjon for helse- og sosialarbeidere*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Glueck S and Glueck E (1937) *Later criminal careers*, Kraus: New York
- Gordon, J., et McConnell, E. H. (1999). Debate 2: Are conjugal and familial visitations effective rehabilitative concepts? *Prison Journal*, 79(1), 119-135.
- Grambo, B.C. (2000). *Far og fange*. Oslo: Universitetet i Oslo. (Hovedoppgave i kriminologi og rettssosiologi).

- Hairston, C. F. (1989). Men in prison: family characteristics and parenting views. *Journal of Offender Counseling Services and Rehabilitation*, 14, 23-30.
- Hairston, C. F. (1989). Men in prison: Family characteristics and parenting views. *Journal of Offender Counseling, Services and Rehabilitation*, 14, 3-30
- Halsey, K., Asworth, M. et Harland, J. (2002). *Made for prisoners by prisoners*. London: The National Foundation for Educational Research.
- Hamsund H et Sandvik A B (2010): De skjulte straffede – konsekvenser for pårørende når en i familien fengsles, i Nilsen, Liv m.fl. (red.) 2010: *Det sårbare mennesket*.
- Hansen, G V (2006): *Pappa i fengsel – en evalueringsrapport*, Halden, Høgskolen I Østfold, Rapport 2006.1
- Hansen, Gunnar Vold; Jensen, Hilde Rosnes; Schillinger, Anne; Sandsberg, Jon Aasmund (2013): *Oppsøkende rusteam i Moss*, Halden: Høgskolen i Østfold, Oppdragsrapport 2013:13
- Hansen, Gunnar Vold; Landsnes, Sissel (2013): «LIEN»: *et tilrettelagt botilbud i Bergen*. Halden: Høgskolen i Østfold, Oppdragsrapport 2013:9
- Hedin, U.-C. (2000). *Fångarnas föräldraskap*. Göteborg: Institutionen for socialt arbete, Göteborgs Universitet. (Rapport nr. 3).
- Jacobsen, D I (2001): *Hvordan gjennomføre undersøkelser? Innføring i samfunnsvitenskapelig metode*, Kristiansand, Høyskoleforlaget
- Lemire S T, Nielsen S B and Dybdal L (2012) Making contribution analysis work: A practical framework for handling influencing factors and alternative explanations, *Evaluation* 2012 18: 294
- Light R et Campbell B (2007) Prisoners' Families: Still Forgotten Victims?, *Journal of Social Welfare and Family Law*, 28:3-4, 297-308,
- Loper, A. B., et Tuerk, E. H. (2006). Parenting programs for incarcerated parents: Current research and future directions. *Criminal Justice Policy Review*, 17, 407–427
- Lösel F, Pugh G, Markson L, Souza K A et Lanskey C (2012): *Risk and protective factors in the resettlement of imprisoned fathers with their families*, Final Report, University of Cambridge.
- Magaletta, P.R. et Herbst, D.P. (2001). Fathering from prison: Common struggles and successful solutions. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, (Vol 38)1. American Psychological Association.
- Matthews, J. (1983) *Forgotten Victims*, NACRO, London

- Mayne J (2012): Contribution analysis: Coming of age? *Evaluation* 2012 18: 270
- McNeill, F. et Whyte, B. (2007). *Reducing Reoffending: Social Work and Community Justice in Scotland*. Willan Publishing.
- McNeill, F., Farrall, S., Lightowler, C., and Maruna, S. (2012) *How and why people stop offending: discovering desistance*. Institute for Research and Innovation in Social Services
- Meek R (2007) Parenting education for young fathers in prison *Child and Family Social Work* 2007, 12, pp 239–247
- Mills, A. et Codd, H. (2008). Prisoners' families and offender management: Mobilizing social capital. *The Journal of Community and Criminal Justice*, (Vol 55)1, 9-24.
- Moos R H. and Moos B S. (2004): Long-Term Influence of Duration and Frequency of Participation in Alcoholics Anonymous on Individuals With Alcohol Use Disorders, *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 2004, Vol. 72, No. 1, 81–90
- Muir Gray, J. A. (2001): *Evidence-based Healthcare – How to make Health Policy and Management Decisions*, Churchill Livingstone
- Murray J, Farrington, D P. and Sekol I (2012) Children's Antisocial Behavior, Mental Health, Drug Use, and Educational Performance After Parental Incarceration: A Systematic Review and Meta-Analysis, *Psychological Bulletin* 2012 American Psychological Association 2012, Vol. 138, No. 2, 175–210
- Murray, J. et Farrington, D.P. (2005). Parental imprisonment: effects on boys' antisocial behaviour and delinquency through the life-course. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, (46)12.
- Murray, J., Janson, C.-G., et Farrington, D. P. (2007): Crime in adult offspring of prisoners: A cross-national comparison of two longitudinal samples. *Criminal Justice and Behavior*, 34, 133–149
- Normann, T, Sandvin, J. T., Thommesen, H. (2003): *Om rehabilitering- Mot en helhetlig og felles forståelse* Oslo: Kommuneforlaget,
- Palumbo, D. J. (1987): "Politics and Evaluation", i Palumbo, D. J. *The Politics of Program evaluation*, London: Sage Publications
- Pettersen, R.C. (1997). *Problemet først: Problembasert læring som pedagogisk idé og strategi*. Oslo: Tano-Aschehoug.
- Poehlmann, J., Schlafer, R., et Maes, E. (2006, August). *Parent– child relationships in families of incarcerated mothers*. Symposium presented at

- the annual convention of the American Psychological Association, New Orleans, Louisiana.
- Poehlmann, J; Dallaire, D; Loper, A B; Shear, L (2010): Children's contact with their incarcerated parents: Research findings and recommendations. *American Psychologist*, Vol 65(6), Sep 2010, 575-598
- Repstad, P. (1997). *Sosiologiske perspektiver for helse og sosialarbeidere*. Oslo: Tano-Achehoug.
- Rothstein B et Stolle D (2003): Introduction: Social Capital in Scandinavia, *Scandinavian Political Studies*, Volume 26, Issue 1, pages 1–26, March 2003
- Rydén-Lodi, B., Stattin, H., et af Klinteberg, B. (2005). *Återfallsförbrytare – vilka var de? Någrabakgrundsfaktorers inverkan på återfall i brott*. Forskningskommittens rapportserie. Kriminalvårdsstyrelsen, Rapport 16. Norrköping
- Rønning, R. et Solheim, L. J. (1998) *Hjelp på egne premisser? Om brukermedvirkning i velferdssektoren*, Oslo: Universitetsforlaget
- Røvik, K-A. (1998): *Moderne Organisasjoner. Trender i organisasjonstenkingen ved årtusenskiftet*. Bergen: Fagbokforlaget,
- San Martin-Rodriguez, L., Beaulieu, M-D., D'Amour, D. et Ferrada-Videla (2005): “The determinants of successful collaboration: A review of theoretical and empirical studies”, *Journal of Interprofessional Care* (May 2005), Supplement 1
- Sanders MR, Markie-Dadds C, Tully LA, Bor W.(2000): The Triple P-Positive Parenting Program: A comparison of enhanced, standard, and self-directed behavioral family intervention for parents of children with early onset conduct problems. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 2000; 68(4):624–640.
- Sandler I, Schoenfelder E, Wolchik S, and MacKinnon D (2011) Long-term Impact of Prevention Programs to Promote Effective Parenting: Lasting Effects but Uncertain Processes *Annu Rev Psychol*. 2011 ; 62: 299–329.
- Selle P (1996): *Frivillige organisasjoner i nye omgjevnader*, Alma Mater, Bergen
- Sherr L, Skar A-M S, Clucas C, von Tetzchner S, Hundeide K (2011): *Evaluering av Program for foreldreveiledning basert på International Child Development Programme, Norsk sammendrag*, Rapport til Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet
- Shlafer, R. J., et Poehlmann, J. (2010). Attachment and caregiving relationships in families affected by parental incarceration. *Attachment et Human Development*, 12,395– 415

- Skardhamar, T. (2002). *Levekår og livssituasjon blant innsatte i norske fengsler*. Oslo: Universitetet i Oslo. (Hovedfagoppgave i kriminologi).
- Stortingsmelding nr. 37 (2007-08) «*Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn*»
- Vedung, E. (1998): *Utvärdering i politikochförvaltning*, Lund: Studentlitteratur.
- Wolff, N. et Draine, J. (2004). Dynamics of Social Capital of Prisoners and Community Reentry: Ties That Bind? *Journal of Correctional Health Care* (10)3, 457-90.
- Yin RK (2003) *Case Study Research. Design and Methods*. Thousand Oaks, CA: SAGE
- Øiestad, M.S. (2005). *Hassel fengsel 2004*. Oslo: Kriminalomsorgens Utdanningscenter (KRUS). (Småskrift nr. 1/2005).